

ՄԱՐ-Ի ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՀՈՒՇԵՐԸ

Մաս հինգերորդ: Արկածալից նավարկություն՝
Ալեքսանդրետից մինչև Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից՝
Ալեքսանդրիա*

Բանալի բառեր – Ալեքսանդրետ, Gregorio Brazzanovich
Բեյրութ, Պորտ Սաիդ, Ալեքսանդրիա, Սիմոն Զավարյան,
Վիտոշ լեռ, Քրիստափոր Միքայելյան, Է. Ակնունի:

Մար-ի հուշերի հաջորդ հատվածը ներկայացնում է Մարաշում 1899–1904 բանտարկությանը հաջորդած 1904 թ. սեպտեմբեր–հոկտեմբերյան արկածալից ծովային ողիսականը՝ Ալեքսանդրետից Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից՝ Եգիպտոս, որտեղ նրան վերջապես հաջողվում է դուրս գալ ցամաք և ազատվել թուրքական ոստիկանության հետապնդումներից:

Հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ իրեն համառորեն բուլղարացի Դիմիտրի Մարինով–Պոպով ներկայացնող անձի ինքնությունը շարունակում էր կասկածներ հարուցել, բանտարկության ավարտից հետո Մարաշի թուրքական իշխանությունները նրան ուղարկում են Կ. Պոլիս: Մարաշից մինչև Ալեքսանդրետ Մար–ին ուղեկցում էին մի խումբ թուրք ոստիկաններ: Այստեղ պետք է վերջնականապես ձշտվեր նրա ինքնությունը: Ուստի Մար–ի մոտ կասկածներ էին առաջացել, որ նախքան Կ. Պոլիս հասցնելը թուրքական իշխանությունները ցանկանում են անաղմուկ հաշվեհարդար տեսնել իր հետ, որպեսզի խուսափեն դիվանագիտական սկանդալից՝ օտարահպատակին 5 տարի բանտում պահելու կապակցությամբ: Այս ենթադրությունը հաստատվում է Ալեքսանդրետում մի բանտարկյալի կողմից պատահաբար ձեռք բերված տեղեկատվությամբ, համաձայն որի՝ դիվանագիտական բարդություններից խուսափելու համար նախատեսվում էր կասկածելի բանտարկյալին նստեցնել որևէ թուրքական նավ ու ձանապարհին նետել ծովը:

Սակայն Ալեքսանդրետի ֆրանսիական հյուպատոսի միջամտությունը հնարավորություն չի տալիս թուրքական իշխանություններին իրականություն դարձնել այդ նենգ մտադրությունը: Հետագայում Մար–ը պարզում է որ հյուպատոսի նման քայլը պայմանավորված էր իր կուսակցական ընկերների քողարկված միջամտությամբ: Ֆրանսիական հյուպատոսի պահանջով բանտարկյալին նստեցնում են նավահանգստում կայանած ավստ–

* Ընդունվել է տպագրության 22.09.2016:

րիական "Euterpe" առևտրաուղևորական շոգենավ: Այստեղ, չնայած ոստիկանների արգելքին, Մար-ին հաջողվում է տեսակցել ավստրիացի կոմանդանի հետ, որն արգելում է սահմանափակել նրա տեղաշարժը՝ հիմնվելով կապիտուլյացիաների ռեժիմի վրա:

Մար-ին մեծ օգնություն է ցույց տալիս "Euterpe" նավի նավապետը՝ ազգությամբ սլովեն Գրեգորիո Բրազանովիչը (Gregorio Brazzanovich): Նավարկության 25 օրերի ընթացքում Գ. Բրազանովիչը տարբեր ուղիներ էր փնտրում իրեն բուլղարացի ներկայացնող «սլավոն եղբորը» այլ շոգենավով Եվրոպա ուղարկելու համար: Փորձում է նրան ուղարկել Վառնա մեկնող նավով, սակայն շոգենավային ընկերությունների գործակալները հրաժարվում են տուն վաճառել, քանի որ իշխանությունները հեռագրով զգուշացրել էին այդ մասին:

1904 թ. սեպտեմբերին ավստրիական նավը կայանում է Կ. Պոլսի նավահանգստում. այստեղ պետք է վճռվեր հայ հեղափոխականի ձակատագիրը: Կրկին օգնության է հասնում Գ. Բրազանովիչը: Վերջինիս խորհրդով Մար-ը վերջին պահին հրաժարվում է իջնել նավից: Նրա ինքնությունը պարզելու խնդրով հարկադրված է լինում զբաղվել Կ. Պոլսի ավստրո-հունգարական դեսապանատունը: Մար-ն այդ ընթացքում եզրակացում է, որ իր հայ լինելը թաքցնելու միակ տարբերակը հնարավորության դեպքում նավի վրա մնալով՝ Եգիպտոս վերադառնալն է: Պատճառն այն է, որ նրա բուլղարական անձնագիրը կեղծ էր. Կ. Պոլսում կամ Բուլղարիայում կարձ ժամանակում բացահայտվելու էր Մար-ի հայ լինելը:

Ավստրո-հունգարական բարձրաստիճան դիվանագետները նույնպես որոշում են "Euterpe" նավով նրան ուղարկել հետ ու հասցնել մինչև Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիա: Մար-ը հավաստում է, որ այդ որոշումը մեծ ուրախությամբ ընդունվեց շոգենավի անձնակազմի կողմից, որի նավաստիները սլովեններ կամ սլավոնական այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ էին:

Կ. Պոլսից Կիլիկիայի ափերով նորից Եգիպտոս վերադարձած ավստրիական շոգենավը 2004 թ. հոկտեմբերի 14-ին կայանում է ազատ քաղաք Պորտ Սաիդում: Մար-ը այստեղ կարողանում է իր վերջին խնայողություններով մակույկ վարձել և ափ իջնել: Քաղաքի ոստիկանատանը նա ձեռք է բերում նոր անցագիր, որը հնարավորություն կտար առանց որևէ արգելքի մտնել Ալեքսանդրիա: Ալեքսանդրիայում Մար-ը ջերմությամբ հրաժեշտ է տալիս նավապետ Գ. Բրազանովիչին և նավի անձնակազմին: Այստեղ նա հանդիպում է Հալեպի բանտից իրեն ծանոթ հնչակյան Հարություն Կոշկակարյանին և նրան հայտնում իր հայ և ՀՅԴ անդամ լինելը: Հ. Կոշկակարյանը Մար-ին տանում է Ալեքսանդրիայում ՀՅ Դաշնակցության ներկայացուցիչ բժիշկ Մելիք-Փաշայանի տուն:

Բժշկից Մար-ը տեղեկանում է, որ Ս. Զավարյանը գտնվում է Բեյրութում, իսկ Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան)՝ Ադանայում: Այս հանգամանքը ուրախացնում է նրան, քանի որ իր տառապանքներն իզուր չէին անցել. օսմանյան իշխանությունները տեղյակ չէին ՀՅԴ ծրագրերի մասին, և այդ հանգամանքը հնարավորություն էր տվել իր ընկերներին սկսել աշխատանքները Կիլիկիայում և հարակից շրջաններում:

Բանտային տարիները հյուծել էին Մար-ի առողջությունը: Նա ձեռք էր բերել ծանր հիվանդություններ, իսկ բժիշկների խորհուրդներն ու դեղերը

որն է թեթևություն չէին բերում: Կուսակցությունը որոշում է Մար-ին ուղարկել Կահիրեից 50 կմ հեռավորության վրա գտնվող Հելվան կոչվող առողջարանը: Այստեղ նա 1905 թ. մարտին տեղեկանում է Ք. Միքայելյանի և Վ. Քենդիրյանի ողբերգական մահվան մասին: Մար-ը ցավով էր հիշում այդ լուրը, քանի որ ազատվելուց հետո այդպես էլ հնարավորություն չունեցավ տեսնելու իր կուսակցության առաջնորդին:

Մակայն շուտով Հելվանում գտնվող Մար-ին է այցելում Սիմոն Զավարյանը: Ընկերները միմյանց չէին տեսել ութ տարի: Տասնամյակներ անց Մար-ը ջերմությամբ էր հիշում իր բոլոր հանդիպումները Ս. Զավարյանի հետ:

Մար-ը նկատում է, որ իր բացակայության տարիներին ՀՅ Դաշակցությունը զգալիորեն ամրապնդել էր իր դիրքերը հայության շրջանում: Կուսակցության տրամադրության տակ հայտնվել էին մեծ դրամական միջոցներ, որոնք, նրա կարծիքով, հաճախ անտեղի շռայլվում էին: Համանման կարծիք է հայտնում նրան նաև Ս. Զավարյանը:

Մար-ի շարադրանքի այս հատվածն ավարտվում է խորհրդային տարիներին գրված հուշագրությունն իր ընկերոջ ու անձնվեր բարեկամի՝ Սիմոն Զավարյանի հիշատակին նվիրող գրությամբ:

Տեքստում մեր միջամտություններն արվել են ուղղանկյուն փակագծերով, իսկ Մար-ի ծանոթագրությունները՝ շեղատառ:

Պատրաստեցին՝
պատմ. գիտ. թեկնածու **Ռուբեն Հ. Գասպարյանը**
և պատմ. գիտ. դոկտոր **Ռուբեն Օ. Սահակյանը**

Key words – Alexandretta, Gregorio Brazzanovich, Beirut, Port Said, Alexandria, Simon Zavaryan, Vitosh mountain, Christopher Mikaelian, E. Aknuni.

LATTER-DAY MEMORIES OF MAR

Part five: Adventurous voyage from Alexandretta to Constantinople and from there to Alexandria

prepared by
Ruben H. Gasparyan
Ruben O. Sahakyan

Ключевые слова – Александрет, Gregorio Brazzanovich, Бейрут, Порт-Саид, Александрия, Симон Заварян, гора Витош, Христофор Микаелян, Э. Акнунни.

НОВОВЫЯВЛЕННЫЕ ВОСПОМИНАНИЯ МАР-А

Часть пятая. Захватывающее плавание из Александретты в Константинополь, а оттуда в Александрию

подготовили
Рубен Г. Гаспарян
Рубен О. Саакян

Թուրքիայի օրենքով միայն քաղաքական հանցավորները և բռնաբարություն կատարողներն են լրիվ կրում իրենց պատիժը: Մյուս դատապարտյալները՝ գող, ավազակ, մարդասպան ենթակա են իրենց պատժի 1/3-ի ներման: Այդ ներմաները կատարվում են մեկլուտին (մարգարեի ծնունդ), սուլթանի ծննդյան տոնի (շաբան՝ ամսի 16-ին) ու սուլթանի գահակալությանը (օգոստոսի 19-ին): Սրանք անպայման ներման օրեր են: Երբեմն էլ բայրամներին են լինում, որ պայմանական է: 2/3-ը լրացողները սպասում են այդ տոներից առաջինին: Մի օր անցած հեռագիր է ստացվում և բոլորին ազատում են: Սովորաբար մինչև 5 տարվա դատապարտվածները իրենց տեղումն են լրացնում, իսկ ավելի ունեցածները, որոշ կոնսիդենտ հավաքվելուն պես, միասին մի էտապով² ուղարկում են բերդերը: Տաճկաստանում արքայի բերդերն էին՝ Բողրում, Փայաս, Աքիա, Ռոդոս, Սինոպ, Կարբ-Թարապուլուս և Ֆեզան: Իմ ժամանակ ոչ մի մարդ չուղարկվեց Ղալա: Ներքին խռովությունների ժամանակ բանտի վարչությունը սպառնում է խռովարարներին արքայել Ղալա և, այդ սպառնալիքն ունի իր խոշոր ազդեցությունը:

Ես, ուրեմն, բացի այն, որ լրիվ կերպով վերջացրել էի իմ օրերը, հիմա ավելորդ տեղը սպասում եմ: Եվ Պոլսից կարգադրություն չեկավ: Այնտեղ շվարել են, թե ինձ ում հանձնեն, եթե բուլղար կառավարության հանձնեն՝ նա պիտի բողոքի, թե ինչու իր հպատակին այսքան ժամանակ պահել եք որպես ռուսահպատակ հայի ու դրա համար ահագին դրամական կոմպենսացիա³ պիտի պահանջի: Եթե հանձնեն ռուս կառավարության, նա պիտի բողոքի կապիտուլյացիաները ոտնահարելու առթիվ, որ իր հպատակին դատել են առանց իրեն իմացնելու և ով գիտե, որպիսի պահանջներ հայտնի:

Եվ այս երկրնորանքի առջև շվարած՝ Պոլիսը քար է կտրել ու Մարաշից իրար վրա տեղացող հեռագիրը թողնում է անպատասխան: Բայց այստեղ էլ կոնսուլն է շարունակ հիշեցնում: Կառավարությունը նեղն է ընկել: Վերջապես որոշում եղավ, որ ինձ էտապով ուղարկեն Հալեպ, իբրև վիլայեթ [կենտրոն], թող վիլայեթը կարգադրի: [1905 թ.] Հուլիսի 4-ն էր այդ: Բանտարկյալներին մնաս բարև ասելիս շատերը, որոնք երկար ժամանակով էին դատապարտված, խնդրում էին ինձ միջնորդել կոնսուլի մոտ, որ նա իրենց ազատի: Միամիտ մարդիկ:

Իմ առաջ դեռ մեծ դժվարություններ կային: Այդ պարզ երևում էր: Լավագույն դեպքում մինչև Պոլիս պիտի հասցնեն և ապա հանձնեն բուլղարական ներկայացուցչին կամ ավելի շուտ պիտի հասցնեն բուլղարական սահմանը՝ Ադրիանապոլսից դենը ու հանձնեն բուլղարական իշխանություններին: Կասկածելի մարդուն իրենց երկրում ազատ չեն արձակի: Բայց որքան ժամանակ կտևի, մինչև այդ բողոքը վերջանա: Մինչ իմ դրամները վերջացել են: Դուրս գալուս օրը Վասիլին եկավ ու հանձնեց երկու ոսկուց մի քիչ ավելի դրամ: Այդքան դրամը ինձ պիտի բավարարի թե՛ ճամբի ծախքի և թե՛ ապրուստի համար: Հնարավոր բան է: Կառավարությունը ինձ պիտի ուղարկի ոտքով, եթե իմ ծախքով ձի չվարձեն: Ոտքով գնալ անկարող եմ: Տարիների փակված կյանքը, վատ ապրուստը, ստացածու ռևանտիզմային հիվանդությունը քայքայել են ինձ: Բայց և այնպես պիտի ձի վարձել, որոշեցի ես: Որ ճամբով Մարաշ եմ հասել և ինչ պայմաններում 5 տարի առաջ եկել, նույն ճամբով և նույն պայմաններում՝ գնում եմ:

Չիուս վրա բարձված է իմ արկղը, որի մեջ է իմ մեքենան, իմ տամբուրան, և իմ անկողինը, ես էլ նրանց վրա նստած եմ: Հագուստներս նույնն են, ինչով որ բանտ եմ մտել: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ դրության կլինեն՝ հնության ու

1 Լուսնային օրացույցով՝ օգոստոս ամսին:
 2 Պահակախմբի հսկողության տակ:
 3 Փոխհատուցում:

կարկատանի մի ցուցահանդես: Ինձ հետևում են երկու ձիավոր ժանդարմներ:

Անցնում ենք Սարաշի միջով: Բանտը մնաց հետևա: Դրսի օդը, փողոցները իրենց սովորական անցուղարձով շատ տարօրինակ են թվում: Չես հավատում աչքերիդ, թե կան մարդիկ աշխարհում, որոնց վրա հսկող չկա: Մակայն սիրտս ուրախ չէ: Ինչ էի երագում Թուրքիա մտնելիս և ինչո՞վ վերջացավ: Գտում եմ հետս տանելով այնքան ցանկություններ, որոնք փակված մնացին հոգուս խորքում: Դա ինձ կրծում է և ես ինքնամոռացության մեջ արդեն քաղաքի եզերքին եմ հասել և ինչ տեսնեմ՝ Ալեքսանյան Նագորը, որ երկու ամիս առաջ բանտից դուրս եկավ, ժպտալով մոտենում է, բարևում և ինձ տալիս երկու ոսկու արծաթ դրամ, ասելով, որ տեղական մարմինն է տալիս ինձ ճամփի համար: Ես ընդունեցի ուրախությամբ: Մա այն Նագորն է, որ շատ լավ հիշում եմ, մեր դատապարտվելու օրը, բանտ մտնելուն պես, սկսեց լաց լինել և, երբ Պողոսը տեղից, թե ամո՞ղ չէ՞ լաց ես լինում: Տես այս օտարականը (ինձ ցույց տալով) առանց հանցանքի դատապարտված է ու այնքան սառնարյուն է իրեն պահում: Այս խոսքին Նագորը վրա բերեց.

– Այդ պզտիկ շուն է, դու կկարծես:

Այս ամբողջ խոսակցությունը կատարվեց հայերեն իմ ներկայության և ոչ ոքի մտքով չանցավ, որ հասկանում եմ: Շունն ասելով նա հեղափոխական էր հասկանում և սրտանց էր ասում, որովհետև վշտից կուրացել էր: Հիմա կառավարությունից չի վախում ու եկել է տեղական մարմնից ինձ ճամբու ծախք հասցրել: Նա ինձ հետ խոսում է թուրքերեն: Այդտեղ էլ նա համոզված է, որ ես բուլղար եմ: Նրան ասած չեն լինի իմ ինչ լինելը: Պարզապես ասել են, որ այսքան ժամանակ մեր դատի համար բանտարկվածին, ով և լինի նա, պիտի մի համակրական վերաբերմունք ցույց տալ: Եվ նա շարունակ հետաքրքրվել է բանտի պահապանների ու Կուտիլակի եղբայրների միջոցով իմացել իմ մեկնելու օրը, և ահա այս հանդուգն քայլը հանձն առել: Նա հեղափոխական չէր բանտ մտնելիս, հեղափոխականին շուն անունով էր որակում, այժմ հեղափոխական է դառել: Բանտը հինգ տարվա ընթացքում կոփել է թուլամորթի հոգին ու նրան անվախություն ներշնչել: Ես նրանից բաժանվեցի իբրև բարեկամից: Ես նրան չմոռացա հետագայում, երբ մի անգամ 1906 թ. Ժրննի լամբագրատանն աշխատում էի, Մարսելից ստացա նրա մի նամակը, որով հայտնում էր, որ Տաճկաստանից մի կերպ ճողոպրելը ու Ամերիկա երթալու մտադրությունը: Պարզվեց ինձ նրա աղքատիկ վիճակը, և ես շտապեցի կազմակերպչական դրամներից նրան փոխադրել հարյուր ֆրանկ: Այդ ժամանակ նա արդեն գիտեր, որ ես հայ եմ: Նրան Եգիպտոսում Պողոսը ասած պիտի լիներ, որ նույնպես Թուրքիայից փախել էր և դրանից առաջ ինձ հաղորդել այդ մասին: Նրա հպարտ դիրքը դատարանում և բանտային երկար կյանքի ընթացքում նրան արժանի էին դարձնում հեղափոխական մի փոքրիկ օժանդակության: Եվ ես նրան փոխադրեցի 200 ֆրանկ⁴: Ես շատ գոհ եմ, որ կարողացա մի փոքրիկ օժանդակություն անել այդ հեղափոխական գործին գիտակցորեն տառապող ազնիվ երիտասարդին:

Ձիու վրա օրորվելով հասա Այնթապ, ուր գիշերեցի բանտում, նույն սենյակում, որտեղ անցրել էի ձերբակալվելու ժամանակ: Բոլորովին այլ դեմքեր էին այժմ: Հին բանտարկյալներից ոչ ոք չկար: Ես այժմ ֆես էի կրում, դրա համար առանձին ուշադրության առարկա չէի բանտարկյալների համար:

Այդ գիշեր առանձին անձկությամբ հիշեցի ձերբակալվելուս երեկոն և այն սենյակը, որտեղից ինձ ժանդարմը հրավիրեց գայմազամի մոտ: Բայց ամենից ցայտուն պատկերացավ Գրիգոր Թավուգյանը, որ մտավ սենյակս իմացնելու, թե Նագարեթյանն ինձ սպասում է և ինձ առաջնորդելու, երբ երկու ոստիկան իմ իրերս հավաքում էին և ինձ առաջնորդում դեպի Սարայ: Ես չեմ մոռանում այդ զարմանքից մեծացած աչքերի արտահայտությունը և ավստասնքը, որ կարդացի այդ աչքերում: Ինչ հույսերով և հույզերով մտավ նա ներս և ինչպես այդ բոլորը

4 Հավանաբար նկատի ունի, որ երկրորդ անգամ ևս գումար է ուղարկել:

խորտակվեցին մի վայրկյանում:

Հաջորդ օրն ինձ ուղարկեցին Քիլիս: Չին վարձվեց իմ հաշվով, ժանդարմները փոխվեցին: Մի գիշեր էլ Քիլիսի բանտում մնալուց հետո ինձ ուղարկեցին Հալեպ: Քիլիսում վերհիշեցի բժիշկ Նիկողոսին, որ ինձ խորհուրդ էր տալիս դուրս գալ Թուրքիայից և, երբ այս սպառնալիքը վերջանա, նորից գալ ու գործը շարունակել: Ինքնասիրությունս, թե չի կարելի վախենալ սպառնալիքից, այսպիսի անախորժ անակնկալի հասցրեց ինձ, բայց լավ մտածելով գտնում էի, որ ընդհանուր շահի տեսակետից այս ավելի լավ եղավ: Թուրք կառավարությունը իմ անվտանգ լինելուն հանդավելով՝ գործը մի խումբ մարդկանց բանտարկելով փակեց, և դրանով հայության սկսված հալածանքներն ու բռնությունը վերջ գտան:

[1904 թ.] Հուլիսի 9-ին Հալեպում էի: Ինձ պահեցին ոստիկանատանը երկար, ուր առանձին մի սենյակում էի, սակայն ուր ամեն տեսակի արտոբանաններ էին բերում գիշերելու համար, մի քանի օր պահում և ապա ամեն ուղղությամբ ուղարկում: Սկզբում այդտեղ ապրելը ինձ համար շատ ծանր էր: Բանտը դրա հետ համեմատած ավելի տանելի է: Այնտեղ որոշ մարդկանց հետ ես ապրում, արդեն իրար ճանաչել եք: Ամեն մարդ իր սիրտը բաց է արել, իր կյանքը մեջտեղ բերել, ինչ որ հարազատ միջավայր է ստեղծվել: Այնինչ այստեղ մարդիկ չգիտեն իրենք ինչ են, ո՞ր են գնալու, ի՞նչ է սպասում իրենց, և դրա համար էլ չեն բացվում իրար: Խոսքի նյութ չունեն, հատուկտոր էլ եթե փոխանակում են իրար հետ, կարծես ակամայից է, բռնագրոսիկ: Ամեն մեկը մյուսին է կասկածում: Արդյոք ոստիկանության մարդիկ չլինեն: Եվ մթնոլորտը ծանր է, տաղտուկ: Իմ դրությունն անորոշ է, ոչ ոքի չես ճանաչում, որ հարցնես, թե ինչու՞ են պահում քեզ այստեղ:

Անցան օրեր, շաբաթներ և ոչ մի կարգադրություն: Դրամս հատնելու վրա է: Ինչ պիտի անեմ, եթե այսպես ամիսներ ձգձգեն ինձ պահել: Կյանքը տարբեր է՝ բանտում ապրուստը էժան է, հարմարություն ես ստեղծել այնտեղ, իսկ այստեղ ամեն ինչ պիտի պատրաստի ստանա: Կրկնակի տեսակի ծախք է դուրս գալիս: Դրամ չի դիմանում: Կապ ստեղծել մեր ընկերների հետ շատ վտանգավոր է: Մինչև այժմ բանտային կյանքը տարել եմ, որպեսզի ավելորդ մարդ չվնասվի, հիմա ազատվելու նախօրյակին պիտի դիմանալ բոլոր զրկանքներին և համակերպել:

Որոշեցի տոմսակ դրկել Ֆուադ բեյին և խնդրել, որ մի անգամ անցնի մոտս: Եկավ և բավական քաղաքավարի կերպով հետաքրքրվեց իմ կյանքով, ցավ հայտնեց, որ այդպիսի դժբախտություն է պատահել, ապա գնաց սեր-կոմիսերի մոտ իմանալու համար, թե ինչու համար են ինձ պահում այդքան երկար: Նույն պատասխանն էին տվել, թե Պոլսից հարցրել են ինձ ուր ուղարկելու մասին և դեռ հրահանգ չեն ստացել: Հույս ունեն, որ շուտով մի կարգադրություն կլինի: Ֆուադ բեյը հետաքրքրվեց մեքենայով: Պատմեցի և ավելացրի, որ դրամի կարիք ունեմ, դրա համար էլ մտադիր եմ մեքենայիս դանակը ծախել: Սա այն մասն է, որով հնացած երգերը հանվում են գլանակների վրայից, որով գլանակները դառնում են նոր, ուրեմն և կարելի է նրանց վրա ուզած եղանակները վերցնել: Ֆուադ բեյը հենց այդպիսի մի դանակի պետք ուներ: Հարցրեց, թե ինչ արժի: Ասացի, որ 3 ոսկի է արժանավ: Ամփջապես 3 ոսկին տվեց և դանակը ստացավ: Սա մի հաջողություն էր դրամական այդպիսի սուղ պայմաններում: Մնում է, որ ինձ որքան կարելի է շուտ ուղարկեն: Դրա համար ռուսական կոնսուլին պիտի իմացնել, նա գոնե այդ չափը կանի, կառավարությանը կհասկացնի, որ ժամանակը վաղուց լրացած բանտարկյալին արգելքի տակ պահելը պատասխանատու մի վարմունք է:

Այդ միջոցին ձերբակալած բերին և իմ սենյակում տեղավորեցին երեք հայեր: Նրանք Բեյրութից ներս էին մտել և Լիբանանով անցնելիս, թրքական սահմանում բռնել էին և ուղղակի բերել ոստիկանատուն: Մեկը պարսկահայատակ Գրիգոր Սագունի անվան պասպորտով⁵, երկրորդը թրքահայատակ խարբերդյցի, անունը

5 Անձնագիր:

Հակոբ, երրորդը՝ ամերիկահպատակ, անունը Կոշկակարյան Հարություն: Մրանք ոչ մի բանով չեն մեղադրվում, բայց բավական է, որ արտասահմանից են գալիս, ուրեմն և կասկածելի էին:

Թուրքերը գիտեն, որ օտարահպատակների հետ կամայականություններ անել չի կարելի: Իմաց տվին և պարսից և ամերիկյան հյուպատոսներին, որոնք սկսեցին շատ եռանդով իրենց հպատակներին պաշտպանել, մանավանդ պարսից հյուպատոսը՝ օր չէր լինում, իր մարդը չուղարկեր և տեղեկություն չհարցներ իր հպատակի մասին: Պարսից կոնսուլի դավազը ամեն օր գալիս էր և ոստիկանապետին հարցնում, թե երբ պիտի ազատվի Սագունին: Դրանք երեքն էլ թրքահայեր էին, բայց քանի որ օրինավոր անձնագիր ունեն՝ թյուրքն ինչ կարող է անել: Հնչակյան գործիչներ էին: Երբ վերջը ես ազատվեցի և Եգիպտոսում հետաքրքրվում էի հնչակյանների պառակտիչ կոիվներով, ինձ համար պարզվեց, որ իսկական Գր. Սագունին սպանված է ներկուսակցական կոիվներում և անձնագիրն այժմ օգտագործում է մեկ ուրիշը Կիլիկիայում ընդհատված գործունեությունը շարունակելու համար:

Թուրք կառավարությունը տեսնելով, որ այդ երեքին պահելով դժգոհության առիթ է տալիս դիպլոմատիական ներակայացուցիչներին, որոշեց 3-ին էլ իր երկրի սահմաններից դուրս քշել, իհարկե ոստիկանական հսկողության տակ: Այդպես էլ եղավ: Սակայն ես օգտվեցի պարսից դավազի հաճախակի ներկայությունից և խնդրեցի, որ ռուսաց կոնսուլին իմաց տա իմ մասին, որպեսզի նա միջամտի՝ ինձ որքան կարելի է շուտ Հալեպից ուղարկեն: Շատ բան չէ խնդրածս, այդքանը գիտեմ, որ կանի:

Այդ միջոցներին իմ սենյակը բերին մի մարդ որպես զենքի կոնտրաբանդիստ⁶, անունն էլ Իսմայել աղա: Այս երևույթը ինձ խիստ հետաքրքրեց: Մի թուրք զենք է մտցնում Թուրքիա, ո՞ւմ դեմ, արդյոք շահագործելու մտքով: Միջակ տարիքի մարդ էր, բարձրահասակ, լավ կազմվածքով, առողջ ու գեղեցիկ տղամարդու արտաքինով, երկայն բեղերով, ինչ որ հեքիաթային անձնավորություն: Հետաքրքրվող մարդ էր: Շարունակ խոսում էր, երբ իմացավ, որ ես դատապարտված եմ եղել որպես հայ, այն էլ քաղաքական հանցանքով, կամաց-կամաց բացվեց: Բանից դուրս եկավ, որ հայ է՝ դիարբեքիբցի, անունը Մարտո: Իսլամություն է ընդունել, որպեսզի կարողանա ազատ կերպով շրջագայել և զենք մտցնել ուզած շրջանը:

– Մենք այս երկրում շարունակ սպառնալիքի տակ ենք, ամեն բոլոր կարող ենք ջարդերի հանդեպ կանգնել: Եթե զենք չունենանք, մեզ կոչնչացնեն: Որպեսզի ապրենք, պիտի հակառակորդից ավելի լավ զինված լինենք: Իմ իսլամությունը ինձ փրկում է ամեն բանից: Քանի անգամ բռնվել եմ, հարցաքննվել, նորից ազատվել եմ: Հիմա նույնն է կրկնվելու: Պիտի Դիարբեքիբցից հարցնեն՝ այնտեղից պատասխանը կլինի շատ դրական: Իսկույն ինձ բաց կթողնեն: Գիտեն, որ թուրքը հային զենք չի ծախելու, ուրեմն զենքը, որ ես ճարում եմ այս ու այն տեղից, թուրքի ձեռքն է անցնելու: Կառավարության ուզածն էլ դա է:

Եվ իրավ, թուրքերի մեջ երկար ժամանակ ապրած լինելով ես արդեն գիտեմ, որ արտաքինի տեր հայը ոչ թե զենքի գործով, այլ ամենահասարակ արհեստի տեր իսկ լինի, թուրքի նախանձը կշարժի:

– Իսկի հայի նման չի, կասեն թուրք է,– այսպես են արտահայտվում նման մարդ տեսնելիս: Հայը չի կարող լավ դեմք ունենալ, լավ հագուստ, լավ ձի, ամեն լավ բան թուրքին պիտի լինի: Եվ Մարտոն շատ լավ ըմբռնել է այդ հոգեբանությունը: Ձևականորեն թուրք է դառել: Լավ հագնվում է, լավ ձի նստում, լավ կյանք վարում և աշխատում, և որ գլխավորն է՝ զինում է անպաշտպան հայերին: Հին դյուցազնական տիպի հայ է Մարտոն, որ միջոցների մեջ խտրություն չի դնում, միայն թե տևական դարձնի իր ժողովրդի գոյությունն այս աշխարհի մեծ պայքարի մեջ: Եվ արձակեցին Իսմայել աղային: Ձին, արաբական նժույզը նստած, բեղե-

6 Մաքսանեգ:

ըը սրած, երկարավիզ կոշիկները հագին, մեշլահը⁷ թիկունքին, ագիլը⁸ գլխին, հրացանն ուսին սավառնում է Սյուրիայի, Միջագետքի տափաստանները, Լիբանանի լեռները, տեղացիների հարգանքը վայելում, ամեն կողմից վառող, փամփուշտ, հրացան առնում, ջորիները բեռնում և այդ ոսկուց էլ արժեքավոր գանձը զանգակների դողանջունների տակ Հայաստանի բնիկներին հասցնում: Սա վեպ է, սա իրականությունն է: Սակայն թրքական բանտերում որքան այսպիսի իրականություններ են ծածկված հեքիաթական, մշուշային անձնավորությունների հետևում:

Հալեպում չկարողացա տեսնվել Կոստակիի հետ՝ այդ խորհրդավոր ու բարի ծերուկի, արդյոք հիվանդ էր, արդյոք բացակա էր, գրիչս չի դառնում, որ ասեն ընդմիջտ հեռացած աշխարհից: Նրան չգտան: Եվ այդ ինձ խիստ ցավ պատճառեց

Ու մի օր, օգոստոսի 18-ին, ասել է 40 օր ոստիկանատանը պահելուց հետո հայտնեցին, որ պիտի գնամ դեպի Ալեքսանդրետ⁹: Անհամբեր սպասում էի այդ բանին: Մարդ չկար մնաս բարով ասելու: Եղածները իմ սրտի մարդիկ չէին: Ձին վարձվեց իմ հաշվով, իհարկե: Հանկարծ տեսնեմ երկու արքորական էլ բերին միասին տանելու: Մեկին առանձին կապեցին, իսկ մյուսին շղթայեցին ինձ հետ՝ իմ աջ բազուկը և նրա ձախ դաստակը միացրին երկաթե մի շղթայով և ամուր մեխեցին: Սա արդեն նորություն էր ինձ համար: Մինչև այժմ ինձ չեն շղթայել, հիմա, երբ ես վաղուց ազատված պիտի լինեի, շղթայած են փոխադրում դեպի նավահանգիստ: Ինձ հետ կապվածը հայ է, անունը Փանոս, Չոք Մարգվան են ուղարկում: Մյուսը արաբ է: Քաղաքը կտրեցինք ոտքով: Ձիուս վրա իմ սովորական հարստությունն է: Ժանդարմները ձիով են, գնում ենք շտապ, փոշու մեջ կորած: Ամեն կողմից վազում են, որ տեսնեն «խարամիներին»¹⁰: Արաբները կարծում են, թե մենք ավազակներ ենք:

Քաղաքից դուրս եկանք: Ես հոգնել եմ, ուզում եմ ձի նստել, բայց ինչպես հեծնել: Փանոսը կպած է ինձանից: Ստիպված եմ քայլել: Վերջապես հայտնեցի, որ չեմ շարունակելու, եթե ստիպեն ոտքով գնալ: Ժանդարմները միացան՝ ինձ բարձրացրին մի կերպ, Փանոսն էլ որքան կարող է իր ձախ ձեռքն է բարձրացնում, որ չկախվի ինձանից:

Մի կերպ նստեցի: Գնում ենք: Իմ աջ ձեռքը պիտի շարունակ կախ ձգած պահեմ, Փանոսն էլ ընդհակառակը՝ իր ձախ ձեռքը բարձր բռնած: Մի կերպ գնում ենք: Տեսնեմ դիմացից մի ֆայտոն է գալիս, նայեմ՝ Գրիգոր Մարյանը: Նա դանդաղեցրեց կառքը: Ես խոսք բաց արի, որպես անծանոթի, թե տեսեք ինչ պայմաններում են տանում արքորականներին: Նա ժպտաց և կանչեց.

- Ոչինչ, շուտով ամեն ինչ կանցնի:

Ինձ համար պարզվեց մի բան, որ տեղական մարմինը դրսից կարողացել է հետևել ինձ և հասկացել է մեկնելու օրը և ահա Մարյանը հանգիստ չի կարողացել նստել տանը, կառք է վարձել, իբր թե պտույտ պիտի անի և քաղաքից 4-5 վերստ հեռավորության վրա սպասել է իմ անցնելուն, որ ինձ տեսնի: Եվ տեսավ, բայց այդքան չկարողացավ մոտենալ, չկարողացավ մինչև իսկ ցավ հայտնել: Վախում էր: Իրավունք ուներ: Ո՞վ գիտե, ինչպիսի մեղադրանքով պատասխանատվության կկանչեն: Արի ու միջից դուրս արի: Այդ հանդիպումը ինձ մոռացնել տվեց իմ օրվա տառապանքը. գիտես որ, մենակ չես: Մոռացության չես մատնված, նեղությունները կանցնեն, բայց այդ վերաբերմունքը մնայուն է հոգուդ խորքում:

Դժոխային պայմաններում շարունակեցի ճանապարհս, շղթայի օղակը ճնշում է դաստակս: Փանոսը քրտինքի մեջ կորած աշխատում է ձիու կողքից քայլել, որ

7 Թիկնոց:

8 Գլխարկ:

9 Այնպեղից Գուլիս ուղարկվելու համար:

10 Ավազակ:

ինձ չծգի և ձիուց վայր ձգի: Նրա այդ ճիգը ինձ հոգեպես տանջում է: Իմ տեղը լիներ մի ոտքով գնացող, նա որքան հանգիստ կզգար իրեն: Այլևս շարունակել անկարելի դարձավ: Դատասկա ցավում է սաստիկ: Օղակի երկու կողմը ուռուցքներ են գոյացել, կապտել: Մտածում եմ իջնել ձիուց և ոտքով գալ: Այդ եմ հասկացնում չավուշին: Նա տեսնում է, որ ես շատ նեղված եմ, իր չոր ու անտարբեր դիրքը չի խախտում: Ձիս կանգնեցնում եմ, որ իջնեմ: Զափթիեն անցնում է ձիուս մյուս կողմը որպես, թե ինձ օգնելու: Նա մոտենում է և կամացուկ խոսելով ինձ հասկացնում, որ չավուշին մի նվեր պետք է տալ և նա կարող է երկաթը հանել: Կաշառք է ուզում պարզապես: Մինչև հիմա ես կաշառք չեմ տվել, բայց այդ րոպեին սկզբունքներս այդ մասին տատանվում եմ: Որոշում եմ տալ, միայն թե դուրս գալ այդ դրությունից: Սակարկությունը վերջանում է երկու մեջդիտով: Դա ինձ համար մեծ փող է, որովհետև առաջս մի մեծ անորոշություն կա: Բայց ո՞վ է մտածում վաղվա մասին: Դեռ մի այսօրը փրկենք, վաղը ձգենք իր բախտին: Դրամը վճարում եմ: Ինձ իջեցնում են ձիուց: Մոտենում ենք մի մեծ քարի, մեր ձեռքերը միացնող օղակը ինչ որ քցաններում տրորելուց և մեր ձեռքերը կոտրատելուց հետո կարողանում են շղթան հանել: Փանոսը, մի աղքատիկ տղա, գոհունակությամբ լի աչքերով դիտում է իր վիրավոր ձեռքը և առաջ ընկնում: Ես էլ եմ ազատ, բայց ձի նստած: Իմ եռակի բանտերից մեկը քակվեց՝ դա ձեռքիս կապանքն էր, բայց դեռ մնում են երկուսը, երկրորդը իսկական բանտն է, իսկ երրորդը՝ հայերեն չխոսելը: Ինչպես կուզեի այս րպեին մի սովորական հայ լինեի ինչպես Փանոսը, թեկուզ բանտարկված, բայց հետը հայերեն խոսելով քայլեի: Թվում է, թե այդպես շատ ավելի դյուրին կլինեի քսոտանքը, քան այսպես:

Գիշերը անց ենք կացնում առաջին կայանում, որ կոչվում է Քեֆեր-Ալթուն, մի ախտանանան իջևան, ուր ժանդարմներ են կենում: Առավոտյան մեզ հանձնեցին ուրիշ մի խումբ ժանդարմների: Երբ ձիս նստեցի, տեսա, որ իմ բարձր գողացել էին՝ չավուշն էր սեփականել: Երևի երկու մեջդիտե կաշառքը քիչ էր համարել:

Երկրորդ օրը իջևանեցինք Ինջիրլիք կայանում: Այդտեղով անց էին կացնում մի հարսանիք: Զուռնան գիլ կանչում էր և մարդիկ ինչ որ տոնակերան տրամադրությամբ, որը ձիով, որը ոտով, շտապում էին դեպի մոտակա գյուղը:

Երրորդ օրը հասանք Համամ հանքային ջուրը: Այդտեղից է սկսվում Անուկ օվան, մի ընդարձակ դաշտ, ուր ըստ թուրք ժողովրդի, պիտի լինի մահմեդականության վերջին կռիվը և ուր նա պիտի խորտակվի: Ես երկար նայում էի այդ ընդարձակ դաշտին, որ վերջանում է Անտիոքի շրջապատող լեռներով և սրտովս մեկ ցանկանում, թե արդյո՞ք կգա այդ օրը, որ սուլթանական բռնությունը խորտակվի և արդյո՞ք Չերքեզ Նուրիի ցանկությունը՝ Մարաշի բանտի տեղը արտ ցանվի, մի օր կիրագործվի: Մարդկությունը ինչպիսի ազատ շունչ պիտի քաշի այդ օրը:

Անցանք Մահմուդ փաշա խան, հետո Կորդը խան: Դեպի հյուսիս ձգված են Սև լեռան ձյուղավորությունները, որոնց մի խումբը կոչվում է Քյուրդ դաղ: Հինգերորդ օրը, անցնում ենք Բելլան հայկական ավանը և իջնում դեպի ծով, դեպի Միջերկրական, մարդկության հին կուլտուրայի օրրանը:

Ալեքսանդրետի բանտից իսկույն նամակով իմաց տվի ֆրանսիական կոնսուլին և խնդրեցի աշխատել ինձ եվրոպական նավի միջոցով փոխադրել տալ: Նպատակս այն է, որ եվրոպական նավի միջոցով խույս տամ թրքական հսկողությունից և առանց Պոլիս մտնելու որևէ նավով անցնեմ մի ազատ երկիր: Գիտեմ, որ Պոլսում դեռ թուրք կառավարությունը երկար քննություն պիտի կատարի իմ ով լինելը գտնելու համար և թերևս կարողանա հաստատել, որ ես բուլղար չեմ, ուրեմն հայ եմ: Իմ այսքան տարիների ջանքերը՝ ծածկել իմ հայությունը, որպեսզի մեր ծրագիրը Կիլիկիո նկամամբ չհայտնագործվի, իզուր անցած կլինեն:

Գիտեմ, որ ֆրանսիական կոնսուլն այդ բանը կանի բժիշկ Նիկողոսի միջոցով: Ինձ համար այս կետն է կարևոր: Նա կհետևի ինձ և թույլ չի տա, որ թրքական նավի հանձնեն ինձ: Գործի մեջ մի բարեբախտություն կա, որ թրքական առևտրա-

կան նավերը կանոնավոր ռեյսեր¹¹ չունեն: Նրանց գալը պատահական է և որովհետև հին, փթած նավեր են, ամեն մի նավահանգստում օրերով սպասում են, պակասներն են լրացում, փոթորկի ժամանակ այս ու այն ծոցում պահվում: Այս հանգամանքը շատ օգնեց իմ գործին: Թրքական նավեր չկային:

Երբ ֆրանսիական կոնսուլը միջամտեց, որ իրավունք չունեն ինձ պահելու բանտում, պարզվեց մի բան, որ Հալեպի կառավարությունն ինձ ուղարկել է հատուկ հրահանգով՝ Պոլսո կառավարությանը հասցնելու համար, որովհետև Պոլսից ոչ մի հրահանգ չի ստացվել, թե ինչ պիտի անեն ինձ: Ո՛չ Սարաջի, ո՛չ Հալեպի դիմումներին Պոլսո կառավարությունը ոչ մի պատասխան չի տվել ամիսների ընթացքում: Դրա համար էլ ես բանտից բանտ եմ քաշքշվում:

Ֆրանսիական կոնսուլը մի խիստ դիմում կատարեց տեղական գայնագամին, նրան պատասխանատու համարելով անձամբ, եթե ինձ բանտում որևէ դժբախտություն պատահի: Գայնագամը խնդրեց իրեն մի քանի օր ժամանակ տալ, մինչև որ Հալեպից կարգադրություն ստանա եվրոպական նավի հանձնելու համար: Տրված հեռագրերին պատասխան չստացվեց: Սակայն մի օր Ալեքսանդրետի սերայի բակում երևաց Հալեպի կոմիսարը, որին ես ձանաչում էի: Նույն օրը մի թուրք բանտարկյալ Իսկենտեր անունով, որ մարդասպանության մեղադրանքով սպասում էր վճռի, ինձ հայտնեց, որ արտաքննում եղած ժամանակ լսել է տեղական կոմիսերի և Հալեպից եկած կոմիսերի խոսակցությունը՝ նավով ուղարկվելիք մեկ ձամփորդի մասին:

- Հալեպից եկածը ասում էր, թե նրան կհանձնեք օսմանյան նավի և ձանապարհին կշարտեք ծովը՝ դրանով հարցը կփակվի:

Այս խոսքերը շատ լավ լսեցի:

- Այստեղից գնացողը մենակ դու ես, Դիմիտրի: Այս անաստվածները քո գլուխն ուտելեն: Տեր ունես, իմացրու, թե չէ կորած ես,- այսպես վերջացրեց իմ բանտակիցը:

Ինձ համար պարզ էր և դա: Հալեպի դիմումներին ևս Պոլսից հարցումներ են արել, թե ի՞նչպես է լինում, որ բուլղարը դատապարտվում է որպես ռուսահայ և հիմա ո՞ր մեկ կառավարության պիտի հանձնել, որ բողոքի ու կոմպենսացիայի խնդիր առաջ չգա: Այդ բանի պատասխանատվությունը թողնում է Հալեպի վիլայեթի վրա, որ ասել է, թե վալին ինձ համալիր պատասխանատու է, որ նման դրություն է ստեղծվել: Վալին էլ այդ բողոքից ազատվելու համար իր կարգադրությունը փոխանակ գրավոր կատարելու, որ դյուրությանը կարող է կոնսուլի ձեռքն ընկնել կոմիսերի միջոցով ու բանավոր է կատարել տալիս: Դիմիտրին կգնա ծովի տակ ու երբ հարցնող լինի կասեն նրա բանտարկության ժամանակամիջոցը լրացել էր վաղուց, ուստի և Ալեքսանդրետում նստեցրին մի եվրոպական նավ ու այսպիսով թրքական սահմաններից հեռացրին: Եվ հարցն այս ձևով շատ լավ փակվում է: Այժմ վտանգն աչքիս առջև է, և եթե տաճկական նավ գար այդ օր, ես վաղուց ձկների բաժին դարձած կլինեի:

Անմիջապես տոմսակ գրեցի ֆրանսիական կոնսուլին և հասկացրի այդ վտանգը: Հաջորդ օրը բանտի դռանը մոտեցավ դավազը և հայտնեց, որ անհանգստանալու ոչինչ չկա, որ կոնսուլը նորից է գայնագալմին տեսել և զգուշացրել և խոսք առել, որ վաղվա եվրոպական նավով պիտի քեզ ուղարկեն Պոլիս: Այս ասելով նա ինձ տվեց մի ֆրանսիական ոսկի դրամ ու հեռացավ:

Հաջող օրը տեղական կոմիսերն եկավ և ինձ կանչելով ասաց, որ, եթե տոմսակի դրամ ունեմ, ինձ կուղարկեն հենց նոր եկած ավստրիական նավով, եթե ոչ՝ պիտի սպասեմ մինչև որ թրքական նավ գա: Ֆրանսիական ոսկին պարզեցի իրեն և ասացի, որ տոմսակ վերցնի: Քիչ անց եկան, թե տոմսակը գնված է 3 մեջիդիեյի, ավելորդը ետ տվին ինձ և պատվիրեցին իրերս ժողովել: Կես ժամ անց ես արդեն մակույկի մեջ էի: Ինձ ուղեկցում էին մեկ կոմիսեր, երկու փոլիս և մի

¹¹ 2վերթ:

Ժանդարն: Մենք լողում ենք դեպի ավստրիական «Լյոդ» ընկերության նավը, որ նավահանգստից բավական հեռու բաց ծովում կանգնած է: Պարզ կարդում են նրա անունը խոշոր ոսկեգույն տառերով՝ "Euterpe", գլխին, բարձր կայսի ծայրին ծածանվում է ավստրիական դրոշակը:

[1904 թ.] Սեպտեմբերի 22-ն է, Ալեքսանդրետում մնացել եմ մի ամբողջ ամիս և այդքան ժամանակամիջոցում մի տաճկական նավ չի շարժվել դեպի Պոլիս: Իսկ եվրոպական նավեր շաբաթը մի քանիսն են անցնում: Գայնագամը ֆրանսիական կոնսուլի սպանալիքից հոգնած, ինքնագլուխ կարգադրում է, որ ինձ փոխադրեն ավստրիական նավով: Ինձ պատմեցին իրենք՝ ինձ ուղեկցողները, որ կոնսուլը անձամբ եկավ գայնագամի մոտ և այնքան սպասեց, մինչև որ նա կարգադրեց, թե գնացեք և տոմսակ վերցրեք, եթե բանտարկյալը դրամ ունի: Եվ երբ տոմսակն առնվեց ու ինձ հանեցին բանտից, այդ ժամանակ միայն կոնսուլը հեռացել է սերայից:

Երբ ես դուրս եկա Ալեքսադրիա և հայտնեցի, որ կոնսուլն ինձ ուղարկել էր մի ֆրանսիական ոսկի, մեր ներկայացուցիչը դոկտոր Մելիք-Փաշայանը ասաց, որ ինձ համար Ալեքսանդրետի կոնսուլին ուղարկել են 5 ֆրանկ ոսկի: Չորս ոսկին այդպես էլ չհնացվեց, թե որի ձեռքով թաղվեց: Արդյո՞ք դավազի: Այսպես թե այնպես, դոկտոր Նիկողոսը ինձ եվրոպական նավին հանձնելու գործում մեծապես աշխատեց:

Մոտենում ենք նավին: Ստույգ մահից ազատվողը միայն կարող է զգալ այն, ինչ որ ես զգացի, երբ ոտքս դրի նավի երկայն սանդուխքի առաջին աստիճանի վրա:

- Ես փրկված եմ,- ասացի ինքս ինձ հայերեն բառերով, այնչափ կամաց, որ իմ ձայնը հազիվ լսեցի:

Ինչ-որ մի տաք ու լուսավոր հույս ապրելու և նորից գործելու հոսանքի պես անցավ ամբողջ մարմնովս, վայրկենաբար մոռացա իմ տարիների նեղությունները, բանտային իմ ամբողջ կյանքն անուրջային հեռավորության գիրկն ընկավ:

Չորս պաշտոնյա կա իմ շուրջը, թրքական հսկողությունը արգոսյան¹² աչքերով դիտում է իմ ամեն շարժողություն, բայց և այնպես ես ազատ եմ այլևս: Այդպես եմ ես համոզված:

Կեսօր էր արդեն: Նավը լիքը ճամփորդներով, մեծ մասը արաբ և հույն, կան և թուրքեր, բայց թվով քիչ, իսկ հայ՝ 5 հոգի միայն: Դրանք մարաշցի են, թրքախոս են: Բոլոր ճամփորդները տախտակամածի վրա են: Այդ գծի վրա համարյա թե ոչ ոք նավերի I կամ II կլասի տոմսակ չի վերցնում՝ արևելքցին սիրում է բացօդյա ճամփորդել: Թուրք նավային գործը այնքան վատ է դրված, որ նրանով ոչ ոք չի ճամփորդում: Ամբողջ ծովային երթևեկությունը կատարվում է ֆրանսիական և ավստրիական նավերով:

Օրը տաք է, արևն այրող: Շարունակ ճամփորդներ են գալիս մակույկները լցված: Թուրք ոստիկանությունը հենց նավի կամրջի մոտ հսկում է, որ առանց անցագրի ոչ ոք նավ չմտնի:

Իմ հսկիչները իրենց անկողինները փռեցին տախտակամածի վրա, իմ իրերն էլ դնել տվին հենց այդտեղ և առաջարկեցին նստել իրենց մոտ: Նրանք իրենց կոշիկերը հանեցին ու ծալապատիկ նստոտեցին: Ես բոլորովին ցանկություն չունեի նստել, մանավանդ դրանց մոտ: Ուզում էի գոնե այդտեղ ազատ ման գամ: Երբեմն մոտենում էի, խոսում հետները, ուտում, ծխում: Այդ հանգամանքը գրավեց շատերի ուշադրությունը՝ չորս ոստիկանական պաշտոնյաների հետ ինչ ունի այս մարդը, երևի հարցնում էին իրար:

Բանտային երկար կյանքը իր կնիքն էր դրել իմ ամբողջ էության վրա: Գունատ, նիհար, կասկածամիտ: Հագուստներս մաշված, կարկատնած, և այդ տաքին

12 Արգոս՝ հին հունական առասպելում հարյուրաչքանի հսկա: Երբ Արգոսի հարյուր աչքերի կեսը քնում են, մնացածը շարունակում են արթուն մնալ:

երկար վերարկուն հագիս: Միայն ֆեսս էր նոր, որ բանտերում գլխաբաց լինելուս պատճառով փակված էր եղել սնդուկումս:

Երբ ես քիչ հեռանում էի, իմ հսկիչները մեկնումեկը հետևում էր ինձ առանց ինձ զգալ տալու այդ: Այդ րոպեին մի միտք էր միայն ինձ տանջում, թե ինչ միջոցով կկարողանամ նավային ընկերության ներկայացուցչին հասկացնեմ իմ դրությունը, և ինձ մի կերպ ազատվելու հնար ցույց տա: Ներկայացուցիչները կամ գործակալները այդ շրջանում սովորաբար հույներ են լինում: Նրանք, եթե թրքահայատակ չեն, կարող են շատ բան անել: Նավը պիտի մեկնի կեսգիշերին: Դեռ ահագին ժամանակ կա: Եթե նա [գործակալը] ուզենա կարող է խոսել ֆրանսիական կոնսուլի հետ ու նրա միջոցով ազդեցություն գործ դնի նավի կոմանդանի վրա, որ նա ինձ մի կերպ ազատի:

Գործակալը նավի վրա ինչ որ կարգադրություններ էր անում, տոմսակներն էր ստուգում: Ես աշխատում էի նրա հետ տեսնվել, բայց բազմության մեջ նրա հետ խոսել անհնար էր և նրա համար ոչ ցանկալի նման նյութի շուրջ խոսել: Չէ՞ որ ապրում է Թուրքիայում, ինչու՞ կասկածելի դառնալ: Երբ ես այս մտնտուքներով անցումարձ էի անում, տեսա որ կոմիսերն և փոլիսը խոսում էին և ինձ ակնարկում: Նրանք մոտ կանչեցին մյուս փոլիսին, որին Ջեքի էֆենդի էին անվանում և փսփսուքով հայտնեցին, որ ինձ մենակ ժանդարմի հույսով չթողնեն, որ փոլիսներից մեկն էլ շարունակ ինձ հետևի և այնպես անի, որ ես որևէ մարդու հետ չկարողանամ տեսնվել: Ես հասկացա, որ իրենց կամքով չպիտի թույլ տան դրսի մարդու հետ տեսնվել: Որոշեցի նրանց կամքի դեմ անպատճառ գործակալին տեսնվել: Այդ միջոցին գործակալը մոտեցավ իմ հսկիչներին, նրանք ցույց տվին 5 տոմսակ, չորսը իրենց համար, մեկն էլ այս մարդու՝ ինձ մատնացույց անելով: Հենց որ գործակալը գործը վերջացնելով մտավ նավի գրասենյակը, ես գնացի այն կողմ ու սկսեցի անցումարձ անել գրասենյակի դռան մոտերքում: Ժանդարմը ինձ հետևում էր և աչքից չէր բաց թողնում: Մոտեցավ և Ջեքի էֆենդին՝ նրանք սկսեցին քչփչալ: Նյութն անպատճառ ես էի, բայց անգիտանալ էի ձևանում:

Իմ դիտավորությունը չմատնելու համար իսկույն հեռացա այդտեղից, եկա իմ տեղը, մի քիչ նստեցի: Ոստիկանները բոլորը հավաքվեցին գլխիս և աշխատեցին ինձ զբաղեցնել: Սուրճ եփեցին և ինձ առաջարկեցին, օղի առաջարկեցին, բայց իմ ուշք ու միտքը ուրիշ բանով էր զբաղված: Ես մերժեցի ընդունել:

- Ի՞նչ ես ուզում, կոնյակ, թե՛, ասա, մենք ամեն ինչ ունենենք: Շատ մի մտածիր, Դիմիտրի, խոսիր, ի՞նչ ես մտախոհ,- հարցրեց կոմիսերը, որին անվանում էին Իզեդ էֆենդի, և բաց անել տալով հացի պաշարը, հանեց օղիի մեծ շիշը, սկսեց կոնձել և իր ընկերակիցներին խմացնել: Կոմիսերի նպատակն էր այդ ձևով իմ ուշադրությունը գրավել կերուխումով, մինչդեռ իմ մի աչքը շարունակ նավի գրասենյակի դռանն էր: Թուրքերը հասկանում էին ինձ ու ձգնում ժամանակը շահել այնպես, որ գործակալը դուրս գա նավից և ես նրան չկարողանամ տեսնել: Սկսեցին բարձր-բարձր խոսել, ծիծաղել, խմել, երգել: Ես մասնակից չէի այդ անցումարձին: Համբերությունս հատավ, նորից վեր կացա, մոտեցա գրասենյակի դռանը: Գործակալը դեռ իր հաշիվները չէր վերջացրել: Ես անհամբեր եմ, թե նա երբ դուրս կգա և ես կարող կլինեմ մի երկու խոսք փոխանակել նրա հետ, նախքան ոստիկանները կշրջապատեն ինձ: Չեղավ, գործակալը դուրս չեկավ: Այդ միջոցին ժանդարմը եկավ և ասաց, որ աղաներն ինձ կանչում են: Գնացի: Կոմիսերը շատ քաղաքավարի կերպով դիմեց ինձ.

- Դիմիտրի էֆենդի, կմրսես, ի՞նչ ես ման գալիս, արի նստիր անկողնիդ վրա, քիչ օղի խմիր, տաքացիր, գիշեր է, ցուրտ է:

Իսկապես արդեն մութն էր, [նավի] լույսերը վառվել էին: Այլևս չկարողացա համբերել.

- Ես քիչ գործ ունեմ, մի մարդու հետ պիտի տեսնվեմ, ինձ մի խանգարեք,- ասացի:

- Ինչ մարդ, ինչ գործ ունես: Եթե որևէ կարիք ունես մեզ ասա, մենք կհոգանք,-
ասաց կոմիսերը:

- Ես ազենտին պիտի տեսնեմ, որ ֆրանսիական հյուպատոսին հայտնի իմ
մեկնելն և դրան չունենալու: Ես Պոլսում ինչո՞վ պիտի ապրեմ, ոչ ոք ինձ այնտեղ չի
ձանաչում, իսկ այստեղ ֆրանսիական կոնսուլը գիտի ինձ և ինչպես գիտեք, ինձ
մի ոսկի էր ուղարկել: Հիմա եթե գիտենա որ ես դրան չունեմ, հավանորեն դարձ-
յալ ինձ դրան կհասցնի: Դեռ նավն ուշանալու է, կարող եմ ազենտի միջոցով հա-
ղորդել նրան: Այս առիթը փախցնելուն պես ես կմնամ առանց դրամի: Ձեր կառա-
վարությունը Պոլսում ինձ ցամաք հասց իսկ չի կարող տալ: Դուք այդ լավ գիտեք,-
տաքացած ասի:

Եվ իրավ, բանտարկված ժամանակ ես օրական ստանում էի մի կիլո հաց:
Հենց որ բանտարկության օրը լրացավ և ինձ հետ դատապարտվածները Մարաշի
բանտից հանեցին, այն է մայիսի 9-ից սկսած այլևս ինձ հացի բաժի չէին տալիս:
Օրենքով ես բանտարկյալ չէի այլևս, ուրեմն և հացը ընդհատած էր: Այդ օրվանից
սկսած իմ մտքողջ սնունդը իմ հաշվին պիտի կատարվեր:

- Չէ, դու ոչ մի մարդու հետ էլ չպիտի տեսնվիս: Եթե քեզ դրան է պետք, մենք
կտանք: Ինչքան ես ուզում, 3 ոսկի, 5 ոսկի: Ջեքի էֆենտի, տուր Դիմիտրի էֆեն-
տուն որչափ պետք է,- մեծախոսի ձևով ասաց կոմիսերը:

- Ինձ ձեր դրամը պետք չէ: Այսպիսի խոսքեր շատ եմ լսած ձեր պաշտո-
նյաներից, ձեր փաշաներից, երբ հարկավոր է մեկին խաբել: Դուք եթե լավ մար-
դիկ էիք, ինձանից տոմսակի դրամ չէիք առնի ու ինձ առանց դրամի թողնի: Հիմա
էլ ուզում եք ինձ արգելիլ ուզածս մարդու հետ տեսնվեմ: Բայց բավական է, այլևս
ձեր խոսքով չէ, որ պիտի վարվիմ: Ես անպատճառ նավային ընկերության ազեն-
տին պիտի տեսնեմ,- ասացի և կանգնեցի:

Իմ խոսակցության տոնը վիրավորեց կոմիսերին, որ մի քիչ էլ տաքացած էր
օղու ազդեցությունից: Նա անմիջապես ոտքի կանգնեց ու հրամայական շեշտով
դիմեց ինձ.

Ես քեզ արգելում եմ տեղիցդ շարժել: Դու իրավունք չունես ինձ չհնազանդվել:
Ոտքերդ¹³ հանիր ու տեղդ հանգիստ նստիր:

Այդ խոսքի վրա ես խիստ տաքացա ու գոչեցի.

- Ես քեզ բոլորովին չեմ ձանաչում, դու թուրք, ես բուլղար: Ինչ գործ ունես
ինձ հետ:

- Այդպես, հա՛, բայց դու բանտարկյալ ես և այժմ իմ հրամանի տակ: Ահմեդ,-
կանչեց նա ժանդարմին,- նստեցուր սրան իր տեղը, և եթե տեղից վեր կենա, իմ
ձեռքից չես ազատվի:

Ժանդարմը կապիկի պես թեմմենահ¹⁴ արեց կոմիսերին ու մոտեցավ ինձ, որ
նստեցնի: Ես ձայնս ավելի բարձացրի.

- Դուք մոռանում եք, որ սա թրքական նավ չէ և ոչ էլ թրքական բանտ: Սա
ավստրիական նավ է: Համեցե՞ք, թող մեկը համարձակվի մոտենալ ինձ:

Այս ասելով ես շտապեցի դեպի նավ գրասենյակ: Թրքական չորս հսկիչները
իրենց կորցրած, գուլպաներով, իմ ետևից վազեցին: Փախչող որսի հետքից վազող
շները միայն կարող են այդչափ արագավազ լինել:

- Թո՛ւթ, թո՛ւթ¹⁵, - ձայնում են իրար: Նրանք կիսահարբած էին, երեսները կար-
մրած: Նավի ձամփորդները խոնվեցին իմանալու, թե այս ինչ միջադեպ է: Նրանք
դժվարանում էին հասկանալ, որովհետև թուրքերեն չէին իմանում: Թրքախոսներն
արդեն գլխի էին ընկել և խիստ հետաքրքրվել: Ես դեռ չէի հասել գրասենյակին,
տեսնեմ նավի բժիշկը, իր համազգեստով դուրս եկավ և անցնում էր դեպի

13 Նկատի ունի կոշիկները:

14 Արևելյան ողջուն:

15 Բռնի՛ր:

բազմությունը: Նավերի վրա նման իրարանցում Լևանտի¹⁶ ջրերում այնքան հաճախադեպ է, որ բժիշկն առանձին ուշխարհություն] չդարձրեց, մանավանդ, որ տեղական լեզուներին անծանոթ է: Ես վազեցի նրա դեմ ու կանչեցի.

- Պարոն բժիշկ:

Լսելով ֆրանսերեն դիմումս, բժիշկը կանգ առավ: Ոստիկանները շրջապատեցին մեզ, բազմությունն էլ նրանց:

- Ես 5 ½ տարուց ի վեր բանտարկված եմ Թուրքիայում քաղաքական խնդրով: Հիմա ինձ տանում են Պոլիս: Բայց ինձ արգելում են ազատ շրջել ու խոսել: Խնդրում եմ ինձ հնարավորություն տաք Ձեր նավի վրա գեթ ազատ շրջել ու այս մարդկանց բիրտ վերաբերմունքից մի քիչ շունչ առնել,- այս ասելով ես ցույց տվի շրջապատող ոստիկաններին:

Բժիշկը նախ զարմացած այս հայտնության վրա, և ապա խիստ հետաքրքրված, մի քանի վայրկյան դիտում էր ինձ որպես տաճկական բռնության զոհի, ապա նայեց թրքական ոստիկանական պաշտոնյաներին, որոնք ներկա հանգամանքում նույնքան ստորաբարձ կերպով տաճկական բարևի են կանգնած եվրոպական համագեղատի հանդեպ, որքան հպարտ են ու բռնավոր դեպի իրենցից թույլերը, թրքերեն հասկացնել էին ուզում բժշկին, որ ես Թուրքիան խռովողներից եմ, ու բանտարկյալ և այժմ չեմ ցանկանում, ըստ նիզամի¹⁷, իրենց հնազանդվել:

Բժիշկն իհարկե նրանց խոսքից ոչինչ չհասկացավ: Ես բացատրեցի նրանց միտքը: Բժիշկը ժպտաց ու ինձ ասաց, որ մի վայրկյան սպասեմ ու ինքը շտապ մտավ նավի կոմանդանտի մոտ: Մի րոպե չանցած կոմանդանտը՝ նավի կապիտանը և ընկերության գործակալը միասին դուրս եկան և ինձ կանչեցին իրենց մոտ: Ես մոտեցա և մի քանի խոսքով հասկացրի, թե ես ինչ եմ ու ինչ եմ խնդրում:

- Ո՞վ է Ձեզ տանողը,- հարցրեց կոմանդանտը:

- Այ այս չորս հոգին են,- ասի ես, ցույց տալով գուլպայով կանգնած թրքական պաշտոնյաներին:

Մի ծիծաղ անցավ նավի ղեկավարների դեմքով ոստիկանական հսկիչների այս արտաքին տեսքից: Մի քանի խոսք փոխանակեցին իրար հետ գերմաներեն լեզվով և ապա կոմանդանտը բարձր ձայնով ասաց թուրքերին.

- Սա ավստրիական հող է: Այստեղ քաղաքական հանցավոր չի կարող լինել: Ես այդպիսի մարդ իմ նավում չեմ ընդունել: Այս մարդը (ինձ մատնանշելով) ազատ է այստեղ, ինչպես բոլոր ճամփորդները: Ոչ մի արգելք չպիտի լինի նրա ազատության դեմ: Երբ կհասնենք Պոլիս, այնուհետև ձեր ու այս մարդու գործն է լինելու պարզել ձեր փոխադարձ հարաբերությունը: Ով իմ կարգադրության դեմ գործի, նրան ծովը շարտել կտամ,- վերջացրեց կոմանդանտը:

Նրա խոսքերը թարգմանեց ազենտը: Վերջին խոսքը, որ չհնազանդվողին ծովը թափել կտա, սարսափեցրեց թուրքերին: Նրանք այնպես կծկվեցին, որպես ոզնի: Ոչ մի ձայն չկարողացան հանել, ետ-ետ քաշվեցին, գնացին իրենց տեղը նստեցին ու սկսեցին մտածել, թե ինչպես վարվեն տվյալ դեպքում: Ճամփորդ թուրքերը հավաքվեցին ոստիկանների գլխին և ամեն մեկը մի առաջարկ էր անում: Մեկն ասում էր, թե անմիջապես մեկը պիտի իջնի նավահանգիստ և գայնագամին իմացնի այս միջադեպը. գուցե գայնագամը կարգադրի, որ բանտարկյալին ետ տանեն: Այս խնդիրը բավական զբաղեցրեց նրանց: Կոմիսերն ասում էր թե ուշ է, մինչև քաղաք գնալ-գալը նավը կարող է մեկնել: Վերջը եկան այն եզրակացության, թե մեկ է, եթե կառավարությունն ուժ ունի բանտարկյալին առնելու, թող Պոլսում առնի: Այստեղ մի գայնագամ է նստած, այնտեղ վեզիրներն ու սադրագամը¹⁸, փառիշահն¹⁹ էլ իր կարգին: Մեկ ուրիշն էլ սիրտ էր տալիս ոստի-

16 Միջերկրական ծովի արևելյան մասի երկրների ընդհանուր անվանումը:

17 Օրենքի:

18 Մեծ վեզիր:

19 Սուլթան:

կաններին, թե ինչ եք վախում, Ստամբուլ հասնելուն պես այդ մարդուն հրելով նավակը կիջեցնենք ու կհասցնենք քաղաք:

Այս խորհրդակցության ընթացքում ես մոտեցա, վերցրի իմ սնդուկը, իմ անկողինը և անցա նավի վերջը, բոլորովին հեռու ոստիկաններից: Նրանք ոչ մի ձայն չհանեցին: Մղուկս բաց արի, հանեցի եվրոպական գլխարկս, դրի գլուխս, իսկ ֆետը շարտեցի սնդուկի մեջ: Երբ թուրքերն ինձ այդ գլխարկով տեսան, այլևս իրենց ձեռքից դուրս պրծած համարեցին: Այժմ նրանք մտածում են իրենց կաշվի մասին: Ինչ պիտի պատասխան տան կառավարության: Գործի մեջ մի բարեբախտություն կար, որ թրքական կառավարությունն ինձ նավ է ուղարկել առանց նավի վարչությանը հայտնելու, որ ես գնում եմ Պոլիս որպես բանտարկյալ: Չորս հսկիչ նշանակելով՝ կարծել է, թե բոլոր ձևականությունները կատարած է եղել: Թուրք կառավարության հոգում դեռ արևելքի տնավարի վարվելակերպը իշխում է, չնայելով [որ] դարերով շփումն ունի եվրոպական պետությունների հետ: Այս րոպեին ես այնքան լավ էի [ինձ] զգում, որ վաղվա մասին այլևս չէի մտածում: Ինձ թվում էր, որ այլևս ազատված եմ: Այդ ոգևորությամբ շրջում էի նավի վրա, խոսում ամենքի հետ, բացառությամբ իմ հսկիչների: Բոլոր ճամփորդները շատ ուրախացել էին ոչ այնքան իմ ազատության, որքան թրքական վարկի անկումի համար: Գուցե միայն գտարյուն թուրքերն էին վշտացած, բայց նավի վրա քանի թուրք կար որ: Մարաշցի հայերն անսահման հրձվանքի մեջ էին: Նրանք շատ են լսել իմ մասին, երբ ես իրենց քաղաքի բանտում եմ եղել. հիմա ինչ զուգահիսպությամբ հանդիպում են նույն նավում: Նրանք իրենց հրձվանքը թաքցնում են թուրքերից, նույնիսկ ցավ են հայտնում թուրքերին, որ այդպես են վարվում եվրոպացիք թուրք պետության նկատմամբ, բայց իրենց մեջ, իրենց գործածական աղճատված հայերենով գտնում են, որ թուրքի հախից միայն եվրոպացիք կարող են գալ:

Մինչ այս մինչ այն, նավային ընկերության ազենտը հեռանում է նավից, որ ասել է թե նավի մեկնելու ժամանակն է: Արդեն կեսգիշերն անցած, ժամը 3-ն էր:

Հենց որ նավը շարժվեց, մի մատրոս²⁰ մոտեցավ ու հայտնեց, որ կապիտանն ինձ ուզում է իր կաբինետը: Սա մի պատվական մարդ դուրս եկավ, ծագումով սլովակ, Տրիեստից: Նրա կարտ-վիզիտը²¹ այս րոպեին էլ առաջս է սեղանի վրա: Այդ թղթի կտորը այժմ, 23 տարի անց, իմ մեջ գարթնեցնում է լուսավոր հիշողություններ այդ անմոռանալի մարդու վերաբերմամբ: Ինչ կլինե՞ր աշխարհը, եթե մարդկության մեջ չլինեին այդպիսի կատարյալ մարդ անհատներ:

Հենց այդտեղ, իր կաբինետում հետս խոսեցած ժամանակ տվեց իր կարտը, խնդրելով, երբ ազատվեմ թրքական հետապնդումներից, այցելեմ իրեն Տրիեստում և ծանոթանամ իր ընտանիքի հետ: Gregorio Brazzanovich, Capitano al Lloyd, Austriaco. Ահա նրա կարտ-վիզիտը. սրանով իհարկե նրան կգտնեի, բայց Տրիեստում ես երագումս իսկ գործ չեմ ունեցել, ինչպես պիտի կարողանայի նրան այցելել և եթե մի օր ընկնեի Տրիեստ, արդյո՞ք պիտի այցելեի: Իհարկե ոչ: Տարիներ հետո, 1912 թվականին, երբ Պոլսո Սկյուտար թաղում Սեմերձյան ձեմարանի տեսուչ էի և հաճախ Բոսֆորով անցուդարձ էի անում, մի անգամ տեսա "Euterpe" նավը, Բոսֆորի մեջ կանգնած, նույն նավը, որով իբրև բանտարկյալ հասա Պոլիս և ուր կապիտան էր Բրազանովիչը, սիրտս թունդ եղավ, ուզեցի այցելել նավը, գտնել Բրազանովիչին ու իմ լավ իղձերը արտահայտել նրան, բայց քաջություն չունեցա: Ինչպե՞ս ասեմ, որ ես բուլղար չեմ, այլ հայ, չէ՞ որ 25 օր մնացի նույն նավի վրա, ինձ ազատելու համար նա գործադրեց ամեն հնարավոր միջոց, մենք խոսեցինք բազմաթիվ հարցերի մասին, հատկապես թրքական բռնապետության վատ արարքների վերաբերմամբ դեպի իր քրիստոնյա հպատակները, այդ ամբողջ տևողության միջոցին նա համոզված էր, որ ես բուլղար եմ և այդ համոզման մեջ էլ նա մնացել է: Հիմա հանկարծ ներկայանամ որպես հայկական մի կրթական հիմնար-

20 Նավաստի:

21 Այցեքարտը:

կության վարիչ այսինչ այսինչյան և ավելացնեն, որ 8 տարի առաջ նույն նավում եղած բանտարկյալ Դինիտրին են: Չէ, լավ է չերևալ: Եվ չգնալ: Մի հայի առանձին բավականությամբ կներկայանայի և կասեի ամեն ինչ, բայց օտարը չի հասկանա այդ կեղծիքը, որովհետև հայության կրած տառապանքը, նա ապրած չէ: Եվրոպացին մեր ցավին մոտենում է իր ակնոցով:

Բրազանովիչի մոտ հավաքվեցին երկրորդ կապիտանը, նրա օգնականը, այլև ուրիշ պաշտոնյաներ: Ինձ համար ուտելիք բերել տվին, գինի առաջարկեցին: Տարիներից ի վեր մարդավարի վերաբերմունք չէի տեսել, ամեն ինչից զուրկ էի մնացել, և առաջին անգամ այդ վերաբերմունքը գտնում եմ ավստրիական նավի վրա, ինձ բոլորովին խորթ մի միջավայրում: Այդ անծանոթ միջավայրն այնքան հարազատ դարձավ, որ ես առանձին հաճույքով այդ գիշերը [անցկացրի]:

Բոլորն էլ հետաքրքրվում էին թրքական արդարադատությամբ և բանտային ռեժիմով: Հենց նույն գիշերը Բրազանովիչը հայտնեց, որ ինքը կաշխատի ինձ ազատել: Նրա ասելով բավական է, որ ես մի տոմսակ ունենամ Վառնա գնալու համար: Այդ տոմսակը ձեռքիս, նավի վարչության պարտականությունն է, ինձ նույն ընկերության մի այլ նավ փոխադրել, որին կհանդիպենք Պոլսում, և որը Բուլղարիա է մեկնելու: Եվ թրքական պետությունը ոչ մի առարկություն չի կարող ունենալ, քանի որ ինձ չի հանձնել նավին որպես բանտարկյալ, և ես սովորական ճամփորդ եմ Բուլղարիա գնացող, ինչպես որ մի հայ ճամփորդ կար, որին նավային ընկերությունը իր մակույկով պիտի այս նավից անցկացնի մյուս նավը, առանց թրքական իրավունքի սահմանները մտնելու:

Նկատի առնելով, որ ամեն մի հայ կասկածելի է թուրք պետության համար նավային ընկերությունները հայերին տոմսակ տալիս մի այլ երկրի համար, ուր հասնելու համար թրքական ջրերում փոխադրության կարիք լինի, նավային ընկերությունը իր ճամփորդին, իր մակույկով պիտի փոխադրեր, որ թրքական ոստիկանությունը ծովի վրա նրան չբռներ, չնեղեր, չբանտարկվեր: Այս բոլորը շատ լավ գիտեն եվրոպացիք, և զարմանալի է նրանց համար, որ մի բուլղարի բռնել են տարիներով պահել բանտերում, հիմա էլ քաշ են տալիս դեպի Պոլիս: Ո՞վ գիտե, այնտեղից ազատվելու հնար կամ. այսպես են մտածում բոլորը:

Տարօրինակ է, որ ավստրիական նավի բոլոր ծառայողները սլավներ էին: Միայն բժիշկն էր իտալացի, և կոմանդանդ՝ բուն գերման: Սա միշտ մտայլ, միշտ բարկացած տեսք ուներ: Եվ միայն սա էր, որ ինձանով չհետաքրքրվեց: Մնացածները Տրիեստի ու Դալմացիայի սլավ ցեղերից, խիստ հետաքրքրվում էին իմ պատմությամբ, նույնիսկ հասարակ նավաստիները: Բոլորը մի ձգտում ունեին. ինձ մի կերպ ազատել: Գուցե նրանց մեջ խոսում էր և ցեղակցական ձայնը, չէ՞ որ բուլղարն էլ մասամբ սլավ է: Բրազանովիչը ռուսերեն հասկանում էր, պետք է ասած, որ մնացյալ սլավ պաշտոնյաներն էլ էին հասկանում, և առհասարակ բոլոր սլավ ժողովուրդների փոխադարձ կապը շնորհիվ լեզվական մոտիկության բավական սերտ պահպանվում է:

Բրազանովիչը հույս հայտնեց, որ նավահանգիստներից մեկնումեկում կանգնած ժամանակ գործակալներից մի տոմսակ կվերցնի Վառնա գնալու համար և ինձ կտա: Դա ինքնին մեծ հույս էր ինձ համար: Այս հույսով էլ գիշերը լուսացրի:

Առավոտյան մեր նավը կանգնած էր Հայոց ծոցում, Փայաս նավահանգստում: Նավը բեռնում էր քունջուղ ու եգիպտացորեն: Փայասը բերդ է, Ռուբինյան իշխանության ժամանակներից մնացած, և այսօր այդ բերդը ծառայում է թրքական ոճրագործների համար որպես արքայադատար: Փայասից վեր ձգվում է Ամանոսի կամ Հայ լեռը, որ թուրքերը դարձրել են Գյավուր-դաղ: Ամբողջ լեռան լանջը ծածկված է լիմոնի ու նարնջի պուրակներով: Դրանց անուշահոտությունը հասնում է մեր նավը:

Նույն օրը երեկոյան ժամը 10-ին նավը մեկնեց ու հաջորդ առավոտ՝ սեպտեմբերի 24-ին խարիսխ ձգեց Մերսինի հանդեպ: Այդտեղի գործակալը հույն էր: Դրա

վրա մեծ հույս էր դրել Բրազանովիչը: Երբ նա իմացավ բանն ինչու՞մն է, հրաժարվեց տոմսակ տալ: Թուրքերը զգացել էին, որ այդ ճանապարհով ես կարող եմ տոմսակ ձեռք բերել, ուստի և նավային ընկերության գործակալներին զգուշացրել էին: Եթե ես ունենայի տոմսակ գնելու չափ դրամ, կարելի պիտի լիներ թերևս գնել ուրիշի միջոցով, բայց այդ էլ մեծ դժվարությունների հետ է կապված. տոմսակ մի նավահանգստում տրվում է անցագիր ստացած մարդուն: Ինձ եթե տային, դա պիտի լիներ գործակալի կողմից մի համարձակ քայլ, ենթակա որոշ պատասխանատվության, թող որ²² Թուրքիայում այդ գործակալները օրենքի հակառակ շատ նման բաներ են թույլ տալիս: Լավ գիտեն, որ թուրք կառավարությունը հսկելու և պատասխանատվության. ենթարկելու ոչ մի հարմարություն չունի: Դրանք օտար հիմնարկություններ են, կապիտուլացիայի ուժով ազատ են որևէ հետապնդումից: Տվյալ դեպքում գործակալը ոչ մի օգուտ չունի. իրեն ինչ, թե մի բուլղար կմնա թրքական բանտում, թե կազատվի: Սակայն ինքը կմնա թուրք կառավարության բարեկամ: Ինչու՞ լավ հարաբերությունը փչացնել. վաղը իրեն մի ձեռնտու գործում այդ լավ հարաբերությունը կարելի է շահագործել: Եվ գործակալը մերժեց տոմսակ տալ: Խեղճ Բրազանովիչը ամբողջ օրը այդ ուղղությամբ աշխատեց, հնար չելավ: Հուսահատ ձեռքերը թափ տալով եկավ ու ինձ հայտնեց, որ գործակալը վախում է կառավարությունից: Ինձ սիրտ տալու համար խոստացավ մյուս նավահանգստում ձեռք բերել:

Մերսինից մինչև հաջորդ նավահանգիստը հեռու է: Գիշերն ենք ճամփորդում: Այդ սովորական է առևտրական նավերի համար. լույսով ապրանք է տալիս, ապրանք վերցնում, գիշերը, մութով ճանապարհ գնում:

Սեպտեմբերի 25-ի առավոտյան արդեն դուրս ենք գալիս բաց ծովը, Կիպրոսը դեպի ձախ մտնում է հետևներս, իսկ աջ կողմը կեսօրին երևում է Անամուռ հրվանդանը, իր հինավուրց բերդով: Այնտեղ երևում է մի գյուղ՝ հեռավոր լեռների ստորոտում, Տորոս լեռան արևմտյան փեշերին: Քիչ հեռո ափը անհայտանում է, բայց հեռավոր մշուշում ձյունապատ շղթա է ձգված: Նույն երեկոյան անցնում ենք նորից ափի մոտերքով: Աջ կողմում ծովափին է Բողրում Կալան, որ միայն արսուրատելի է, իսկ ձախ կողմում Ստանկո կղզին է: [Սեպտեմբերի] 26-ի առավոտյան Ռոդոս կղզում ենք: Այնտեղ կարանտին է նշանակված ինչ որ հիվանդության դեմ: Նավը քիչ պիտի կանգնի: Բրազանովիչը հույս ուներ այստեղ մի տոմսակ ձարել, դրան էլ կարանտինը խանգարեց:

Կեսգիշերին հասանք Քիոս կղզին: Այնտեղի ազենտը, տեղացի մի սրտոտ հույն, երբ իմացավ իմ պատմությունը, առաջարկեց ինձ միասին դուրս գալ ցամաք, ուր ինձ նույն օրը կղնի մի հունական նավ, որ մեկնելու է ուղղակի Ալեքսանդրիա՝ Եգիպտոս: Սա գեղեցիկ առաջարկ էր, բայց կապված խոշոր վտանգի հետ. հսկիչները հիմա նստած հետևում են իմ բոլոր քայլերին: Նավից իջնելուն պես նրանք ինձ կհետապնդեն ու իրենց հողում ինձ կքնեն: Ո՞վ է, որ ինձ պիտի պահպանի: Այս անգամ թուրք արդարադատությունը ինձ կմեղադրի որպես փախստական ու նոր պատիժ կսահմանի ինձ համար: Ես հրաժարվեցի այդպիսի մի ձախող քայլից: Բրազանովիչն ինքն էլ գտավ, որ դա խելացի չի լինի ու այս անգամ հույսը դրեց Զմյուռնիայի գործակալի վրա:

Սեպտեմբերի 27-ի առավոտյան Զմյուռնիայի նավահանգստում էինք: Բրազանովիչի բոլոր ջանքերը ինձ համար մի տոմսակ ձեռք բերելու ու դերև անցան: Այլևս Բրազանովիչը հույսը կորեց այս միջոցով ինձ ազատելու գործից: Նա ինձ կանչեց իր սենյակը և իր ցավը հայտնեց, որ չկարողացավ որևէ կերպ օգտակար լինել ինձ, բայց վերջը ավելացրեց.

- Եթե ես լինեի այս նավի կոմանդանդ, գիտեի, թե ինչպես պիտի ազատեի Ձեզ: Համենայն դեպս կոմանդանդ իրավունք չունի Ձեզ դուրս անել նավից, եթե Դուք կամովին չեք դուրս գալիս: Այս բանը ինձանից լսած մի լինեք, բայց աս

²² Հակառակ այն հանգամանքի, որ:

օրենք է: Դուք մնացեք նավի վրա և ասացեք, որ չեք ուզում դուրս գալ, տեսնենք ինչով կվերջանա: Թող թուրք կառավարությունը բռնի վերցնի Ձեզ: Կհամար-ձակվի՞նք արդյոք:

Կեսօր էր, որ Ջմյունիայից դուրս եկանք: Մինչև Պոլիս այլևս նավը կանգնելու կարիք չունի: Իմ բախտն այլևս կախված է պատահականությունից:

Մի անգամ Բրազանովիչը կոմանդանին հարցրեց իմ մասին, թե ինչ դիրք կբռնի: Նա պատասխանել է, որ ինքը չի խառնվելու: Ինքն արել է այն ինչ որ հնարավոր էր. արգելել է ինձ իբրև բանտարկյալի վերաբերվել մինչև Պոլիս. տոմսակը Պոլսի համար է, ուրեմն ես պիտի Պոլսում իջնեմ, իսկ թե ինչ պայմաններում արդյոք իբրև բանտարկյալ թուրքերի հսկողության տակ, թե մեն մենակ իբրև սոսկ ճամփորդ, այդ էլ իմ գործն է և թուրքերի: Բավական է, որ ես հեռանամ նավից և (...)՝²³ որևէ դիտողություն չի արվում դեսպանության կողմից: Հույսերս կամաց-կամաց տեղի էին տալիս: Ես որ բնության սիրահար եմ, ծովն ու նրա անսահմանությունը, ցամաքն ու հեռավոր լեռների ստվերագծերը այլևս ինձ չէին հրապուրում, միտքս քշված է: Նավի վրա բոլորները ծանր են անցնում, որովհետև գիտակցում են թուրք կառավարության ձեռքում մնալուս ծանր հետևանքները: Ինքնագլխիս փախչելու ճամփա չկա: Ի՞նչպես նավից դուրս գալ: Մի անգամ աննկատելի նավակ մտնեմ, այնուհետև հեշտ է, Պոլիսը ծանոթ է, մակույկավարին լավ կվարձատրեմ, միայն թե ընկերներիս գտնեմ, բայց դրանք բոլորը պայմաններ են, որոնք ամեն մի քայլում ինձ անստուգության հանդեպ կկանգնեցնեն:

Գիշերը այս խոհերով լուսացրի: Դարդանելն է առաջս. աշխարհի ամենախորհրդավոր ու ձակատագրական տեղը, սակայն ինձ չի գրավում ոչ նրա աշխարհագրական դիրքը, ոչ անատիկ բերդերը: Թուրքինն են այդ բոլորը. բավական է, ինձ ատելի էին: Նայել չեմ կարողանում: Մոտենում ենք Մարմարային: Գեղեցիկ աշնանային օր է, արևը տաքացնում է հաճելի կերպով: Նորից բանտ ընկնել, գրկվել արևի կենսատու լույսից, անկարելի է թվում: Նստել եմ նավի ցռուկի մոտերքում իմ իրերիս մոտ և դառը խոհերի մեջ ընկել:

Մերսինից նավ մտավ Մարաշի դատարանի նախագահը՝ Քյազմ էֆենդին, որ ինձ տեսել էր նավի վրա, իմացել էր, որ տանում են Պոլիս և տեղյակ էր բոլոր անցուդարձին: Մինչև հիմա հետս մոտիկից չէր խոսում, կարծելով, թե ես տոմսակ կձարեմ Վառնայի համար և կանցնեմ կգնամ: Բայց հիմա զգում է, որ այդ չի, և եթե ես համառեմ մնալ նավի մեջ, իր կարծիքով, ավելի վատ կլինի ինձ համար: Նա լավ գիտե, որ իմ սահմանած պատժից 5 ամիս էլ անցել է, հավանորեն սրտանց էլ ցավում է, որ այդպես է եղել: Մոտեցավ և շատ ընկերաբար հետս խոսեց: Չմոռանամ ավելացնել, որ նա էլ է տախտակամածի տոմսակ վերցրել. մի երկրամասի արդարատության ատյանի նախագահը զլացել է գոնե II կլասի տոմսակ վերցնել: Սպիտակ չալմայով, ֆարաջով²⁴ ու երկար միրուքով մի մահմեդական կրոնավոր է դա:

- Որդիս,- սկսեց նա,-ուզում ես ազատվել, լավ ցանկություն է, վաղուց՝ 5 ամիս առաջ պիտի ազատված լինեիր, բայց դե օսմանցի չես, որ անմիջապես քեզ քո երկիրն ուղարկել տայինք: Պիտի Պոլիսը կարգադրեր, նա էլ ժամանակին չի արել: Մտում է մի ճամփա՝ ենթարկվել մեր օրենքին, մինչև որ քեզ նրա համաձայն հասցնեն ձեր սահմանը: Մնաց մի քանի օր. Պոլսում քեզ չեն պահի, այնքան միայն որ տեսնեն, թե որ ճամփով ուղարկելն է հարմար: Այդ չնչին նեղության համար դու ծուռ ճամփա ես բռնել: Քեզ բերող պետական հսկիչներին հայտնել ես, որ նրանց չես ճանաչում, նրանց հսկողությունից կամովին դուրս ես եկել ու հետևում ես նավի ծառայողների խորհուրդներին: Ահա հասնում ենք Պոլիս: Նրանք քեզ չեն կարող օգնել: Կառավարությունը քեզ կառնի²⁵ և այս անգամ քո դեմ, իբրև

23 Մեկ բառ ընթերցանելի չէ:

24 Թիկնոց:

25 Կձերբակալի:

փախստականի, դատ բաց կանեն: Ո՞վ գիտի ինչով կվերջանա քո գործը: Ես դատավոր եմ: Կարող են քեզ չարաչար պատժել, եթե կամովին նավից դուրս չգաս: Իսկ եթե ընդունես մեր օրենքի ույժը, ենթարկվես ոստիկանական հսկիչներին ու դուրս գաս կամովին, իմացած եղիք, որ մի 10-15 օրում քեզ քո հայրենիքը կուղարկեն: Ես խոսում եմ իբրև բարեկամ, եթե իմ այս խորհուրդը լսես, վերջը կտեսնես, որ քեզ համար միայն բարիք եմ կամեցել:

Դատարանի ընդիզ²⁶ այս ուղղությամբ երկար խոսեց: Պետք է խոստովանել, որ իր համոզիչ խոսքերը ու բարեկամական տոնը հոգումս նստեցին, մանավանդ, որ եղած փաստերը բոլորն էլ խոսում էին ի նպաստ այն բանի, որ մնալու դեպքում կոմանդանդոն ինձ չի պաշտպանելու ոչ մի կերպ: Կամքս տատանվեց: Արդեն Մարմարան կես ենք արել: Հեռվից երևում են Սկյուտարի բարձունքները աջ կողմում և եվրոպական ափը ձախում: Մարմարան հայելու պես անշարժ է, փայլուն, հաճելի օր է:

Դիմեցի Բրազանովիչին նորից մի անգամ նրա տրամադրությունը շոշափելու: Նա չկարողացավ որևէ դրական պատասխան տալ:

- Հստ իս քեզ պիտի պաշտպանի կոմանդանդ: Ոչ ոք չի կարող նրան բռնադատել, որ նա քեզ հանձնի, բացի մեր դեսպանը, բայց [կոմանդանդը] էգոիստ մարդ է, իր կաշվից է վախում, չի ուզում իր դեմ բողոք գնա դեսպանին: Դրա համար էլ լսել անգամ չի ուզում նավում Ձեր մնալու մասին: Այժմ հարցը թողնում եմ Ձեզ որոշելու:

Այս պատասխանն արդեն բոլորովին իմ հույսերը խորտակեց: Ուրեմն նորից հանձնվել թուրքերին: Նորից քննություն պարզելու իմ անձնավորությունը, իրքան անախորժ ու ծանր վիճակ: Այստեղ Մարաշ չէ: Սա Պոլիս է, շուրջը լիքը բուլղարներ, նույնիսկ Բալչիկ քաղաքից: Շատ դժվար պիտի լինի պնդել իմ բուլղար լինելու վրա, և հավանորեն բացվի իմ հայ լինելը: Եվ այսքան տարիներ տառապեցի, որպեսզի ծածկեմ մեր գործունեության վաղվա ծրագիրը ու վերջում ամեն ինչ հրապարակ գամ: Սա հնարավոր բան է: Մյուս կողմից պիտի բացվի պասապորտի կեղծիքը, կատարված վասալ մի իշխանության կողմից, որ պաշտոնական թղթերով հայ հեղափոխականներին Պոլսից փախցրել է որպես բուլղար: Այս հայտնությունը ինչպիսի՞ն հարաբերություն առաջ կբերի թուրք պետության ու բուլղար իշխանության միջև: Քաղաքական մի բարդ կացություն կստեղծվի, և մեր գործիչների ապագա քայլերը կվտանգվեն:

Այս խորհրդածությունների մեջ չիմացա, ինչպես օրը տարաժամեց, և բավական ուշ, ժամը 10-ի մոտերքը մեր նավը խարիսխ ձգեց Բոսֆորի մեջ: Թրքական ժամը 12-ն անցնելուց հետո (արևամուտ) այլևս նավային գործառնությունները վերջանում են, և ուշ հասնող նավերը սպասում են մինչև առավոտ: Մեր նավն ստիպված էր սպասել: Ճամբորդները պիտի լուսացնեն նավի վրա:

Գեղեցիկ է Պոլիսը, իսկ գիշերը նա հմայիչ [է]: Ջուրն ու ցամաքը այնպես են միացել, այնքան կտրատվել, ետ ու առաջ շարժվել, ձևեր ստացել, որ բնության գրկախառնումի մի ընդարձակ պատկերի են վերածվել: Դիտելու այնքան շատ բան կա, որ երկու աչքը շատ քիչ է: Ամեն կողմ տեսնել միայն երկու աչքով հնարավոր չէ: Պանորաման²⁷ շատ մեծ է:

[1904 թ.] Սեպտեմբերի 28-ը անցավ որպես տվայտանքի մի օր ինձ համար:

Գիշերը լուսացրի այն մտածումներով վերջապես, որ առավոտյան կպարզվի, թե ինչ պիտի դառնամ: Ավելի լավ է և հանգիստ վտանգի մեջ լինել, քան նրա սպառնալիքի տակ: Ես ինձ բանտում շատ ավելի լավ էի զգում, քան այժմ, որ ազատ եմ, բայց վաղվա գալիքի անորոշությունը կաշկանդել է իմ ամբողջ էությունը:

Սեպտեմբերի 29-ն է վերջապես: Առավոտ վաղ Պոլիսը կենդանության մեջ է: Բոսֆորը բռնված է բազմաթիվ նավերով, անթիվ մակույկներ շրջապատել են մեր

26 Նախագահ:

27 Համայնապատկեր:

նավը՝ ճամբորդներ ընդունելու համար: Եռուզեռ ծովում, աշխույժ շարժում քարափում և կամրջի վրա: Ճամբորդները շտապ իջնում են նավից: Մակույկավարներն իրար հայիոյուն են մեկը մյուսի ճամբան կտրելու, մեկը մյուսից հաճախորդ խլելու համար:

Երկու մակույկի մեջ նստած են ոստիկաններ, որոնք այնքան կարգի վրա հսկելու համար չեն, որքան հայ փախստական որսալու:

Ես կոմանդանի աչքին երևացի, որ տեսնեմ, թե ինչ վերաբերմունք ցույց կտա իմ մնալուն: Ինձ տեսնելուն պես նա դժգոհ դեմք ընդունեց ու ձեռքով կամուրջը ցույց տվեց, ուզելով հասկացնել, որ ես էլ պիտի գնամ: Այլևս սպասելն ավելորդ է՝ վճռեցի ես: Ավելի լավ է թուրքի ձեռքով պատժվել, քան այսպիսի չոր մարդուց կյանք մուրալ: Ես դարձա դեպի իմ իրերը, որոնք անտեղ մնացել էին նավի վրա:

Չորս հսկիչները, որոնք մինչ այդ ցրված նավի այս ու այն կողմում ինձ էին դիտում, մոտեցան ինձ: Կոմիսարը հարցրեց.

- Ուզում եք դուրս գալ մեզ հետ Դիմիտրի էֆենդի:
- Գալիս եմ,- ասացի:

Ամիջապես երկուս իմ իրերը վերցրին, առաջ անցան, ես նրանց հետևից, կոմիսերն ու մի փոլիսը իմ հետևից, անցնում ենք նավի միջի մասով, նեղ կորիդորով²⁸, որի մի կողմը մեքենան է, մյուս կողմը պաշտոնյաների ննջարանները: Ես գնում եմ շատ վճռական թափով, առանց շուրջս նայելու: Հանկարծ, կարծեք հատուկ կարգադրությամբ, ննջարանների դռներից մեկը բացվեց, և Բրազանովիչն իմ առաջ դուրս եկավ: Նրա համար բոլորովին անսպասելի էր այդ հանդիպումը: Կարծես մոռացել էր ինձ: Երևում էր, որ շտապ գործով էր գնում: Ինձ տեսնելուն պես տեղում քարացավ ու զարմացած հարցրեց.

- Ինչ, գնում եք:
- Այո՛:
- Սրանց հետ:
- Այո՛:
- Բայց Դուք կարող եք մնալ:
- Եթե ինձ չեն ասում մնա, ես չեմ կարող ազատություն մուրալ:
- Ճիշտն ասեք, Դուք ինքներդ ուզում եք մնալ:
- Դե, իհարկե, ուզում եմ:

Այստեղ Բրազանովիչի աչքերի մեջ մի լուսավոր փայլ անցավ: Նա չկարողացավ թույլ տալ, որ թրքական բանտերի մի գոհ նորից տարվի բանտ:

Այս ամբողջ խոսակցության ներկա էին երկու հսկիչները, մինչ առաջին երկուսը իմ իրերը առած սանդուխտից իջեցրել են ու նավակով հեռացել:

- Եթե չեք ուզում գնալ, մի՛ գնաք, մնացեք նավի վրա: Ձեզ ոչ ոք իրավունք չունի բռնի տանել և ոչ էլ նավից վռնդել: Տեսնում եք այն դրոշակը, որ կայմի վրա ծածանվում է: Նա պաշտպանում է ամեն մի մարդու, ով համոզմունքի համար հավածված է:

Այս ասելուց հետո նա ինձ խնդրեց, որ իր խոսքերը թարգմանեմ թուրքերին: Թարգմանեցի: Նրանք ինձ հարցրին, թե ես իմ կամքով չեմ դուրս գալիս:

Ասացի՝ այո՛:

- Եթե չեք գալիս, մենք բռնի չենք կարող Ձեզ տանել: Կրգնանք ու կառավարության կհայտնենք:

Բրազանովիչին թարգմանեցի: Նա ասաց.

- Այդպես էլ պետք է: Թող թուրք կառավարությունն էլ դիմի մեր դեսպանին: Դեսպանն էլ ինչպես կարգադրի, այնպես էլ մենք կվարվենք:

Թուրքերը գլխիկոր հեռացան:

- Բայց իմ իրերը,- կանչեցի ես: Նրանք խոստացան ետ բերել:

Սանդուխտի գլխից նայեցի, որ իրերս հասել են մաքսատան քարափը: Մի

փոլիար վար իջավ, մակույկ նստեց և գնաց բերելու:

Բրազանովիչը երբ իմացավ, որ իրերս տարել են, իսկույն եկավ և կոմիտերին ասաց, չիջնել ցած, մինչև իմ իրերը ստանալը: Մի 10 րոպե չանցած իրերս ստացա: Ինչեր ասես չկան իմ արկղում. և իմ ֆոնոգրաֆ մեքենան, և՛ նրա քառասունի չափ գլանակները և՛ բանտում կատարած ձեռագործ քսակներն ու գոտիները, մի մալը մետաքսով, որոնց վրա գործել Յաթարա Մաբարե (Մարաշի բանտ), թվականը, օրը, անունս և ազգանունը: Իրերիս մեջ կան նաև երկու ձեռագործ առյուծներ, մեկը թելից, մյուսը ուլունքից: Բացի այդ, Հալեպ վիլայեթում մինչև այդ ժամանակ գործածվող արծաթյա դրամների ժողովածու, որոնք շատ գեղեցիկ էին ու թասի պես փոս: Իսկ որ ամենակարևորն է, թե՛ դուրսը և թե՛ բանտում գնել էի հին դրամներ ու քարեր հունական ու հայկական նշանագրերով բավական հարուստ հավաքածու: Այդ բոլոր իրերը ես շատ գնահատում էի, թե՛ իբրև բանտի հիշատակ և թե՛ աշխատանքի արտադրություն: Չնոռանամ հիշատակել և տամբուրան, որ նույնպես սնդուկիս մեջն էր: Այդ գործիք ինձ զբաղեցրել է իմ բանտային շատ ծանր օրերում: Այդ իրերից ֆոնոգրաֆը մնաց Եգիպտոս՝ Ալեքսանդրիայի տեղական մարմնի մոտ: Մնացածները ինձ հետ եղել են ամենուր:

[19]18 թվականին, երբ ես Բագուի դպրոցում ուսուցիչ էի և ամառը գնացի հանքային ջրեր առողջանալու, դրամների ժողովածուն, ձեռագործները, մի ժամացույց, ծխախոտի արծաթյա տուփը ու այլ թանկարժեք իրեր թողի աներոջս՝ Սեդրակ Աթաբեկյանի երկաթյա կասսայի²⁹ մեջ: Թրքական արշավանքին, երբ քաղաքը գրավվում է³⁰, Աթաբեկյանի տանն ապրում են թուրք սպաներ, որոնք հարմար են գտնում կոտրել տալ կասսան ու վերցնել իմ պահ տված իրերը, ինչպես և Սեդրակի ընտանիքի ամբողջ արծաթեղեն իրերը և 2000-ի չափ ռուսական դրամը: Ահա այն, ինչ որ ես թրքական բանտերում և աքսորանքի ընթացքում փրկել էի, բոլորը նորից ընկան թուրքերի ձեռքը: Ինձ մնաց միայն տամբուրան, որ հիմա էլ մոտս է: Ձեռագործներիցս միայն ուլունքե առյուծը թողել եմ ժընևի թանգարանում, որպես բանտի գործ:

Ես հիմա նավի վրա թագավորում եմ. ոչ ոք չկա: Բոլոր ծամբորդները դուրս են եկել: Մնացել է միայն մի փոլիար՝ Ջեքին, այն էլ ոչ պաշտոնական իր զգեստով, այլ սովորական հագուստով: Կապիտուլյացիայի օրենքով ոչ մի ոստիկանական պաշտոնյա իրավունք չունի եվրոպական որևէ նավ մտնել, բացառությամբ երբ ծամբորդում է: Ջեքին մնաց, որ տեսնի, թե ես ինչ եմ դառնալու³¹:

Շուտով եկավ նավային ընկերության գործակալը, մի սերբ: Հենց որ Բրազանովիչը նրան տեսավ [ասաց].

– Ա՛հ, ինչ լավ հասաք: Այս մարդու համար մի ճար արեք,– աղաղակեց ու ինձ մատնացույց արեց: Մի քանի խոսքով պատմեց իմ մասին: Սերբ գործակալը հետաքրքրվեց ինձանով ու երբ իմացավ, որ ինձ բերողներից մեկն այնտեղ կանգնած է, դարձավ նրան՝ թուրքին, թե նա փոլիս է: Երբ դրական պատասխան ստացավ, մի տիրական դիրք ընդունեց ու շատ կոպիտ ձևով գոռաց.

– Մի վայրկյանում իսկ չքվիր այստեղից: Դու գիտես, որ իրավունք չունես օտար նավի վրա բարձրանալ:

Թուրք փոլիսն առանց մի բառ արտասանելու, կորագլուխ այնպես հեռացավ, որ իսկապես չքվեցավ: Այնուհետև գործակալն ինձ առաջարկեց մի նամակ գրել բուլղարական դիվանագիտական ներկայացուցչին, որպեսզի ինքը անձամբ տանի տա և վաղն ևեթ պատասխան բերի: Նրա ասելով վաղն ինձ կարող են նավից հանել: Նամակը գրեցի, ուր իմ համառոտ պատմությունը գրելով, խնդրում էի ինձ փոխադրել տալ Բուլղարիա: Երեկոյան դեմ սերբ գործակալը գնաց: Սպասում եմ անհամբեր, որ առավոտյան լավ լուր ստանամ:

²⁹ Երկաթյա պահարան՝ սեֆ:

³⁰ Բաքուն գրավվել է 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին:

³¹ Ինչ քայլերի պիտի դիմի:

Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 30-ին նավի վրա գտնվող հային, որ Բուլղարիա պիտի անցներ, նավի մակույկով ու նավաստիների հսկողության տակ անցկացրին մի ուրիշ նավ, որ մեկնելու էր Վառնա: Ինձ չուղարկեցին, ասելով, որ կարգադրություն չեղած իրենք չեն կարող փոխադրել այլուր:

Մեր նավը շրջապատված էր 4 թրքական նավակներով, որոնց մեջ նստած էին մի-մի հոգի ինձ բերող հսկիչները և կողմնակի զափթիկներ: Նրանք հսկում էին, որ նավից դուրս գալուն պես ինձ բռնեն: Նավի պաշտոնեությունն այդ բոլորը տեսնում էր և ինձ տեղից շարժել առայժմ անհնար էր գտնում:

Մի ժամ հետո, երբ կոմանդանդ ինձ տեսավ նավի վրա, չարացավ, թե ինչու՞ եմ ես մնացել, միթե նավը օթել է: Եվ ապա բարձրաձայն ասաց, որ այսօր մինչև երեկո նավից դուրս գամ: Ես բացատրեցի, որ ընկերության գործակալը խոստացավ մեր ներկայացուցչին տեսնել ու ինձ նավից հանելու մի հնարք գտնել:

- Այդ իմ գործը չէ,- կանչեց նա բարձրից,- ով ուզում է թող քեզ տանի, միայն թե չմնաս նավի վրա:

Ես կյանքումս շատ զրկանքներ եմ կրել, շատերից վատություն տեսել, թուրքի ձեռքով բանտարկվել, բայց պիտի խոստովանեմ, որ բոլորն էլ մոռացել եմ, բոլորի դեմ ոխ չի մնացել իմ սրտում, բայց այդ կոպիտ ավստրիացու վարմունքը որպես մի դառը հիշողություն ամեն անգամ թունդ է հանում իմ հոգին: Ես այդ չեմ կարողանում մոռանալ:

Ես անմիջապես գնացի Բրազանովիչի մոտ և պատմեցի: Նա շատ զայրացավ իր մեջ, բայց ինչ կարող էր անել՝ իր մեծավորն է:

- Եթե մյուս անգամ Ձեզ առաջարկի հեռանալ նավից, Դուք առանց քաշվելու հայտնեցեք, որ պիտի մնաք և նա իրավունք չունի Ձեզ հետ այդպես վարվել:

Հետո Բրազանովիչը գնաց մոտը ու երկար խոսեց, թե ինչ կարիք կա ջղայնանալ.

- Պատասխանատվությունից եք վախում: Հենց այս րոպեին պաշտոնապես դիմեցեք մեր դեսպանին ու բացատրեցեք խնդիրը: Թող դեսպանը որոշի՝ տալ այդ մարդուն թուրքին, թե Բուլղարիա ուղարկել: Այսպիսով Դուք կազատվեք պատասխանատվությունից:

- Շատ լավ ասացիք,- ասել է կոմանդանդը, և գրությունը նույն օրն ուղարկեց դեսպանին: Ապա ինձ կանչեց կոմանդանդը և հայտնեց, որ իմ մասին հարցում է արել դեսպանին, սպասում է պատասխանին:

- Այնպես որ այսօրվանից դու մեր հովանու տակ ես: Ոչ մի տեղ չպիտի գնաս: Եթե բուլղար ներկայացուցչի կողմից գանձ դարձյալ չպիտի գնաս:

Իմ ուզածս էլ այդ է: Եվ բուլղար ներկայացուցիչը հիմար է, որ ինձ տեր կանգնի: Նա վաղուց, 5 տարուց ի վեր գիտե բանն ինչումն է, դրա համար էլ դեռ 1899-ի վերջերքում ինձ գրած անմակից հետո այլևս լռեց, վախենալով գործն արժարծելուց, պարզ է, որ երեկվա իմ դիմումը անպատասխան պիտի մնար:

Ես երկու դիմում էլ գրեցի, նրանք էլ մնացին անպատասխան: Վերջը, երբ սերբ գործակալը եկավ և իրեն դիմեցի: Նա ասաց, որ իր հետ խոսել է բուլղարական ներկայացուցչի զինվորական կցորդը և ասել, թե ներկայացուցչին անձամբ ոչինչ չի կարող անել, թող հույսը նրանցից կտրի: Ապա ավելացրեց, որ ներկայացուցիչը դիմել է ավստրիական դեսպանին ու խնդրել, որ ինձ թուրք կառավարությանը չհանձնեն: Այս մեկը խելքումս նստեց: Բուլղարական ներկայացուցիչը այդպես էլ պիտի աներ, որ ես Պոլսո կառավարության ձեռքը չընկնեմ: Այսպիսով ավստրիական դեսպանությանը 3 կողմից դիմում է կատարվել իմ վերաբերմամբ: Թուրք կառավարությունը նրանից է պահանջում ինձ, ասելով, որ ավստրիական նավում ապաստան եմ գտել, օգտվելով Պոլիս փոխադրվելու առիթից: Կոմանդանդը նրան է դիմել, խնդրելով կարգադրություն իմ մասին՝ հանձնել թուրքին, թե Բուլղարիա փոխադրել, իսկ բուլղարական ներկայացուցիչը խնդրում է Բուլղարիա փոխադրել: Այսպես անցնում են օրեր:

Անցավ հոկտեմբերի առաջին օրը, երկրորդը, երրորդը, ոչ մի լուր չկա: Բարեբախտաբար նավը սպասում է, չհասկացա, թե գործ ունի, թե իմ պատճառով է սպասում: [1904 թ.] Սեպտեմբերի] 28-ից մինչև հոկտեմբերի 5-ի երեկոյան մեր նավը՝ "Euterpe"–ը գամված մնաց Բոսֆորում: Քիչ կպատահի, որ առևտրական մի նավ այդքան երկար օրեր սպասի, թեկուզ Պոլսում: Ես անհամբեր եմ դարձել, օրեր եմ անցկացնում անստուգության մեջ ու չգիտեմ ինչով է վերջանալու այս պատմությունը:

Նավեր են գալիս, մի օր մնում, մեկնում դեպի իրենց նպատակը: Երկու նավ մեկնեցին Բուլղարիա: Ահա ռուսական "Новороссийск" շատ մոտ կանգնած է: Թող այնտեղ լինեի, տեսեք ինչպես ռուս սպաները ինձ կփախցնենին ուզած տեղը: Չէ՞ որ 1896-ին, հունիսի մեջ նման մի պայմանում ռուսական նավն ինձ դուրս ձգեց, որովհետև անձնագիր չունեի, բայց այնպես որ ես մտա Պոլիս, եղավ այն, ինչի համար եկել էի: Ընկերները չկարողացան հանել, ռուս նավի պաշտոնեությունը հանեց: Հաջող դիպված:

Վերջապես հոկտեմբերի 4-ին նավ բարձրացան 3 շատ կարգին հագնված մարդիկ՝ սև ռեզինգոտ³², սպիտակ ձեռնոցներ և ցիլինդր գլխներին: Ինձ կանչեցին ու խոսեցրին: Ես պատմեցի այն բոլորը, ինչ պատմել էի թրքական դատարանում:

– Բայց Ձեր մասին ասում են, որ Դուք հայ եք: Թուրք կառավարությունը դրա համար է Ձեզ բանտարկել,– ասաց ավստրիական դեսպանի թարգմանը:

– Եթե ինձ իբրև հայ են բանտարկել, անշուշտ Ձեզ հայտնի պիտի լինի, որ ինձ դատապարտել են որպես ռուսահայի, իսկ այդ դեպքում ի՞նչ եք կարծում, ես չեմ հայտնի այդ հանգամանքը, քանի որ կապիտուլյացիայի օրենքով թուրք դատարանը ինձ չէր կարող դատապարտել ու ստիպված էր ռուս կառավարությանը հանձնել,– հարցրի ես:

Այս հարցին իմ խոսակիցները իրար երես նայեցին ու հավանության նշան տվին:

– Բայց ինչու՞ անպատճառ ռուսահայ, ինչու՞ ոչ թրքահայ,– հարցրեց թարգմանը:

– Այդ էլ հարցրեք թուրք կառավարությանը:

– Դեհ, եկեք ճիշտը խոստովանեցեք, մենք թուրք կառավարության կողմից չենք եկած, ավստրիական դեսպանության մարդիկ ենք, մեզանից վնաս չի հասնի Ձեզ: Ասացեք, Դուք ի՞նչ եք՝ բուլղար, թե հայ: Ինչ էլ լինի, միևնույնն է, դրանով դեսպանության որոշումը ոչնչով չի փոխվի:

– Ես կեղծելու կարիք չունեմ: 6 տարի է ես պնդում եմ իմ բուլղար լինելու վրա, հիմա էլ կրկնում եմ նույնը:

Այս խոսքի վրա ծիծաղեցին, ինչ որ [բան միմյանց հետ] քչփչացին և ապա գլխավորը հայտնեց.

– Դուք մեր նավին ապաստանել եք այն հույսով, որ կազատվեք. ձեր հույսերը Ձեզ չեն խաբել: Ավստրիական նավից քաղաքական հանցավոր չի տրվի թուրքերին: Եղեք հայ, բուլղար կամ թուրք՝ դրանով մեր տրադիցիաները չեն փոխվում: Դուք այսօրվանից ազատ եք: Այլևս թուրք պետությունը Ձեզ չի կարող մոտենալ: Վաղն ևեթ Դուք կձանապարհվեք Ձեր հայրենիքը՝ Բուլղարիա: Հիմա գոհ եք,– հարցրեց թարգմանը:

– Շնորհակալ եմ,– ասացի ես:

Նրանք կանչեցին կոմանդանտին և Բրազանովիչին և ասացին, որ Բոսֆորում կանգնած է «Իալմացիա», նույն ընկերության, նավը: Վաղը դեսպանության կողմից մարդիկ կգան դեսպանության շոգենակույկով և ապա փախստականին կփոխադրեն մեր մյուս շոգենակը: Այնպես զգուշությամբ կկատարեք այդ փոխադրությունը, որ որևէ թյուրիմացություն չպատահի թուրք պահակների հետ: Ասացին ու գնացին: Բրազանովիչն ինձ թարգմանեց բոլորը: Ես միայն այսօր ազատվեցի: Հիմա այլևս կասկած չկա, որ ես թուրքի երես չեմ տեսնի: Վաղը պիտի ձանա-

³² Երկար սերոնկ:

պարհվեմ Վառնա, այլևս մնաք բարով բանտ ու արտը, մանավանդ մահվան սպառնալիք: Այլևս աշխարհը փոխվեց ինձ համար: Պոլիսն ավելի քան հրապուրիչ դարձավ, ծովը հմայիչ, մարդիկ բարի, չարությունը միանգամից տեղի տվեց աշխարհի երեսից: Արևը ժպտում է, օդը շոյում է հուզումներդ, որ այլևս երեկվանք չեն և ոչ առաջին օրվանը, հուզումներ, որոնք նոր են իմ հոգում, որոնք կյանքը հաճելի են դարձնում: Այդ հուզումները գիշերը փոխվում են անուշ երազների: Տարիներից ի վեր ես այդ կազդուրիչ քուն չէի ունեցել:

Առավոտյան, հոկտեմբերի 5-ին, նավի վրա սկսվեց մի շաբաթից ի վեր ընդհատված եռուզեռը: Այդ օրը նավը պիտի մեկնի նույն գծով, որով եկել է: Նավը բեռնվում է: Ճամբորդները գալիս են ժամը տասին: Ավստրիական դեսպանության շոգեմակույկը մոտեցավ նավին: Նրա վրա ծածանվում է ավստրիական դրոշակը: Շոգեմակույկից դուրս եկան դեսպանության գինվորական կցորդը իր կատարյալ համազգեստով: Նրա հետ են այլ պաշտոնյաներ ու պահակներ: Վեր բարձրացան նավ: Ջինվորական կցորդը կանչեց նավի պաշտոնյաներին ու ցույց տվեց մի շարք նավակներ թրքական դրոշակներով, որոնք վխտում էին մեր նավի շուրջը: Նավակների մեջ զափթիկներ ու ասկերներ³³ էին միայն: Քիչ խորհրդածելուց հետո մեր նավի կոմանդանտին վերցնելով շոգեմակույկ նստեցին և արագ անցան «Դավնացիա» շոգեմակը, որ մեր նավից ոչ այնքան հեռու խարսխված էր: Այնտեղ տեսնվեցին «Դավնացիայի» կոմանդանտի հետ: Ապա բոլորը միասին նորից վերադարձան մեր նավը: Դիտեցին ծովը, աչքով տնտղեցին ինձ շոգեմակույկով մինչև «Դավնացիա» անցակցներու դժվարությունները ու եկան այն եզրակացության, որ խելացի չպիտի լինի ինձ փոխադրելը: Այդքան գինվորները գուր չեն բերված թուրք ոստիկանության կողմից: Թերևս հիմարություն ունենան փախստականին շոգեմակույկից բռնի վերցնելու փորձ անեն: Ավստրիացիք անշուշտ չեն տալու և հետևանքը կարող է ընդհարում լինել: Ավստրիական դրոշակի պրեստիժի³⁴ խնդիր առաջ կգա և առաջ առանց այն էլ բազմաթիվ դիպլոմատիկական հարցերին մի նոր հարց պիտի ավելանա: Հատկապես իմ փոխադրելուն դեմ խոսեց «Դավնացիայի» կոմանդանտը:

Ինչու՞ անպատճառ բանտարկյալն այսօր պիտի ձանապարհվի իր հայրենիքը: Տարիներ նեղություն է կրել, թող երկու շաբաթ էլ կրի: Թող մնա հենց այս նավի վրա ու նավի հետ գնա այնքան, մինչև որ կհասնի Եգիպտոս: Այնուհետև հայրենիք վերադառնալու մասին էլ թող ինքը մտածի: Մենք նրան ազատ մի երկրում հասցրած կլինենք ու դրանով մեր պարտքը դեպի այդ բանտարկյալը լիովին կատարած կլինենք:

Այս բոլորը շատ լավ, բայց բանտարկյալը դրամ չունի այդ ահագին ձանապարհորդությունը մինչև Եգիպտոս կատարելու, - նրան պատասխանեց մեր նավի կոմանդանտը: Նա ուզում էր ամեն կերպ ազատված լինել իմ ներկայությունից: Երևի անհարմար էր գտնում, որ ես իր նավի մեջ պիտի լինեմ՝ բոլոր այն նավահանգիստներում, որտեղից անցել են, ուրեմն և թրքական զայրույթի առարկա պիտի դառնա ինքը, որ թույլ է տվել իր նավի վրա ամբողջ աշխարհներ ձամբորդել, որպեսզի ինձ ազատած լինի:

Այդ դատարկ բան է: Բանտարկյալից տոմսակ չեք պահանջի, հասկանալի է: Մտում է սնունդը: Այդ էլ նավի ընդհանուր խոհանոցից կտրվի, - հայտնեց գինվորական կցորդը և ուրախացած, որ արդեն այս ձևով դրական լուծում է ստանում, ժպտալով դեպի Բրազանովիչը դարձավ և ավելացրեց.

Այդպես կարծում եմ, որ Ձեր գործը չի դժվարանա, այնպես չէ՞:

Ոչ, ամենևին, - պատասխանեց Բրազանովիչը, - բանտարկյալին և՛ տեղ կտրվի քնելու և՛ սնունդ կտրվի, անհոգ եղեք:

Ուրեմն շատ լավ: Բանտարկյալը մնում է «Euterpe» նավի վրա մինչև Ալեքսանդրիա, - լրացրեց գինվորական կցորդը, ապա դառնալով ինձ հարցրեց.

33 Ջինվորներ:

34 Հեղինակության:

Իսկ Դուք ինչպե՞ս եք գտնում այդ որոշումը:

Ինձ համար միևնույն է. բավական է, որ ինձ թուրքին չպիտի հանձնեք,- պատասխանեցի ես:

Այս խոսքով էլ փակվեց իմ հարցը: Դեսպանատան պաշտոնյաները շտապ ցած իջան շոգեմակույկը, նավաստիները կարգով նրանց ընդունեցին և երկու բոլակում անցան մյուս նավերի հետևը:

Գնալով օրվա ընթացքում թրքական շղթան մեր շոգեմակի շուրջը ավելի խտանում էր և նեղանում: Մի ժամանակ այնպես եղավ, որ դեպի շոգեմակ եկող մակույկները դժվարությամբ էին անցնում նրա միջով: Թուրքերը նպատակ էին դրել ինձ որսալ ինչ գնով ուզում է լինի: Նրանք համոզված էին, որ այդ օրն ինձ պիտի փոխադրեն կամ մի այլ նավ, որ գնում է Բուլղարիա, կամ բուլղարական գործակալության հանձնելու: Դրա համար էլ ամեն ուղղությամբ հսկիչ նավակներ են ցրված:

Եգիպտոս դուրս գալը շատ ավելի նպատակահարմար էր իմ տեսակետով: Բուլղարիայում անմիջապես մաքսային և ոստիկանական պաշտոնյաները պիտի իմանային, որ ես բանտարկյալ եմ եղել և այժմ տվյալ պայմաններում եմ ազատվում. ես անցագիր չունեի, ու շոգեմակը ինձ իբր այդպիսին պիտի հանձնեք, որ ընդունեին: Մի երկու օրում պիտի բացվեր, որ ես հայ եմ: Այնտեղ այնքան հայեր կան, բացի այդ մեր կազմակերպության անդամներ կան, որոնք ինձ լավ ճանաչում են: Իսկ թուրքերը վխտում են Բուլղարիայի բոլոր քաղաքներում: Նրանք պիտի իմաց տային Պոլսո կառավարությանը, որ փախած բանտարկյալը հայ է եղել: Ասել է, Բուլղարիա դուրս գալով իմ տարիներով գաղածը³⁵ պիտի հայտնագործվեր: Եգիպտոսում էլ նույն վտանգը կա, բայց Ալեքսանդրիան մեծ քաղաք է, շատ աչքի կարելի է չընկնել, բացի այդ, այնտեղ թերևս ինձ հաջողվի առանց պասապորտի փախստական կերպով ներս մտնել: Հիմա այդ ուղղությամբ պիտի աշխատեմ: Տեսնե՞ք, կհաջողվի այդ ծրագիրը:

Ինձ թուրքերին չհանձնելու որոշումը հայտնի է բոլոր նավաստիներին: Սլովակներ են, խումբ-խումբ գալիս են և իրենց լեզվով իրենց խնդակցությունը հայտնում ինձ, իրենց բաժին գինին ինձ առաջարկում: Դրանց ջերմ ու սրտանց վերաբերմունքն ինձ հոգեպես պարուրում է: Երբեք չեմ սոռանա սլավ ժողովրդի պարզ զավակների լայնասիրտ այդ վերաբերմունքը:

Երեկոյան դեմ մեր նավը մեկնելու նշան տվեց: Խարիսխը արագ վեր է բարձրանում: Նավը պտույտ է գործում իր ձամբան բռնելու: Նավաստիների մի մասը զբաղված է անմիջական աշխատանքով: Ես շտապ քայլերով շրջում եմ նավի վրա ու դիտում, թե ինչպես ինձ բերող հսկիչները նավերից տեսնում են իմ մեկնումը և ինչպես նրանք իրենց մոտ նստած գինվորներին մատով հասկացնում են, թե փախստականը ես եմ: Մեկ էլ ինչ տեսնեմ, մեր նավի բոլոր նավաստիները խմբվեցին մեր նավի այն եզերքին, որտեղ երևում էին թուրք ոստիկանները, լրտեսները և հսկիչները, և մի «Ուռն» դուրս պրծավ մեր նավի նավաստիների գոս կրծքից, որպես ցույց, որ ինձ փրկելով թուրքերից, տանում են հեռու-հեռու երկիր, այնտեղից ինձ ազատ բաց թողնելու համար: Ապա մեր մատրոսները մատները քթերին դրած ծաղրում էին ու զայրացնում թուրք լրտեսներին: Մրանք էլ սսկված ու սմբած իրենց նավակների տախտակներին, ամաչելուց գլուխները չէին համարձակվում վեր բարձրացնել:

Եվ այսպես, ես մեկնում եմ նույն նավի վրա դեպի ազատ աշխարհներ: Որպիսի՞ հրձվանք իմ հոգում:

[1904 թ.] Սեպտեմբերի³⁶ 6-ի առավոտյան Դարդանելում էինք, երեկոյան 4 ժամին՝ Զմյուռնիայում: Նավը խարիսխ ձգելուն պես մակույկավարների մի հսկա բազմություն ներխուժեց նավը: Ես իմ տեղում էի նստած, որ մոտ էր մեքենային, որպես քամիներից պաշտպանված մի անկյուն: Բրազանովիչն ինձ այնտեղ էր

³⁵ Թարցրածը:

³⁶ Հոկտեմբերի:

հատկացրել: Տեսնեն մի տիպ շտապ ման է գալիս ճամբորդների մեջ ու մարդ է որոնում: Եկավ և կանգնեց իմ հանդեպ:

- Մարտիրոս Սարգսյան սեն մը սեն³⁷, - հարցրեց:

Ես որպես թե ոչինչ չեմ հասկանում, իսկի երեսին էլ չնայեցի: Ինձ դատապարտելիս այդ անունով էին մկրտել: Տեսավ, որ ես ուշ չդարձրի, անցավ, շարունակում է որոնել. նորից կանգնեց առաջ, և համոզված, որ իր որոնած մարդը ես եմ, դարձավ ինձ թուրքերեն լեզվով.

- Ձեր բարեկամներն ու ընկերները քարափի վրա կանգնած ուզում են Ձեզ տեսնել: Եկեք միասին գնանք, հետները խոսեցեք, ետ էլի կվերադարձնեն նավը:

Ես չհասկանալ ձևացա: Նա կրկնեց իր խոսքերը: Լրտեսի տիպն ինձ շատ լավ ծանոթ է դեռ տարիներ առաջ Պոլսից: Չկարողացա համբերել, տեղիցս վեր թռա ու հարձակվեցի վրան, որ բռնեմ ու մի լավ ծեծեմ, բայց նա հասկանալով իմ ստադրությունը մինչև սանդուխքը մեկ փախավ և այլևս չվերադարձավ: Նրանից հետո մի փոլիս մտավ նավ և իր համազգեստով և իբրև ճամբորդ մնաց նավի վրա: Նա շարունակ հետևում էր ինձ, թե արդյոք ճամբորդներից ում հետ եմ տեսնվում:

Պոլսից հեռագրով կառավարությունը կարգադրություն էր արել, որ մի կերպ ինձ դուրս հանեն ու բռնեն: Իմ նշաններն այնքան լավ էին տրված, որ անմիջապես ինձ գտնում էին: Բոլոր նավահանգիստներում գալիս էին, փնտրում էին, ինձ տեսնում, հետևում, և երբ նավը մեկնելու էր լինում, դուրս էին գալիս: Զմյուռնիա նավ մտնող փոլիսը մինչև Բեյրութ հասավ, և ապա նավից հեռացավ:

[1904 թ.] Հոկտեմբերի] 7-ին. կեսօրից հետո, նավը մեկնեց Զմյուռնիայից, 8-ին անցանք Բողրում ու Ստանկոյ Բիրգերիի միջով և ժամը 3-ին հասանք Ռոդոս: Անսի 9-ին երևացին Տորոսի ձյունապատ գագաթները, երեկոյան դեմ անցանք Անամուռ հրվանդանը. աջ կողմում երևում է Կիպրոս կղզին: Անսի 10-ին Մերսինում ենք:

Մյուֆետտիչը, որ ինձ տեսել էր Մարաշի բանտում, նավ մտավ, ինձ տեսավ, խոսեց ինձ հետևող փոլիսի հետ, բայց ինձ չնոտեցավ:

Մերսինից բեռնում են եզ, կով: Այդ կենդանիները գործիքով վեր դեպի նավ բարձրացնելն ու ներքնահարկերն իջեցնելը մի տարօրինակ պատկեր է ներկայացնում: Այդ հսկա կենդանիները մի շարժումով վեր են բարձրանում կախված օղի մեջ, սարսափից դողում, յոթն անգամ կյանք տալիս, մինչև որ իջնում են մի մուրթ և անծանոթ վայր՝ նավի խորքը:

Հոկտեմբերի] 11-ի առավոտյան ժամը 6-ին Ալեքսանդրետում ենք: Հրեն, հս, երևում է բանտը, ուր մի ամբողջ ամիս այնքան ծանր ժամեր ապրեցի: Մտածեցի Իսթենդերի մասին, որ իմ դեմ սարքված դավը ինձ հաղորդեց և շնորհիվ նրա կարողացա ֆրանսիական հյուպատոսին իմաց տալ ու ի դերև հանել այդ դավը: Չլինեք Իսթենդերը, գուցե այդ բուպեին ես արդեն ձկներին կեր դարձած լինեի Միջերկրականի դառը աղի ջրերում: Խիստ հետաքրքիր է, թե ինչ դրության մեջ է նրա գործը: Նա մարդասպան էր: Եվ ինչ համեմատություն, այնտեղ և այստեղ. մուրթ բանտ, շրջապատող տանջվող գրկվածների բազմություն, որ օրեցօր կորցնում է իր տանջանքի օրերի հաշիվը ու ձուլվում մռայլ և անորոշ ապագայի մեջ, այստեղ կյանքն է դարբնվում, մարդ ապրում է վաղվա հաջողությունով և գալիք առավոտյան արշալույսի հույսերով:

Ահա և Ալեքսանդրետի ծանոթ փոլիսը մտավ նավ, շրջեց, հեռվից տեսավ ինձ և իջնելով մտավ իր նավակն այնտեղ ապաստելու, մինչև նավի մեկնումը: Վերջապես մեկնում ենք, հոկտեմբերի] 12-ի առավոտյան Բեյրութում ենք: Թրքական տակ³⁸: Ամեն կողմ թրքական դրոշակներ, կիսալուսնի և աստղի նշանով: Գիշերը լուսավորված է քաղաքը ու մենք այդ տեսնում ենք հեռվից, բաց ծովից. արդեն ճանապարհին ենք: Ծովափնյա ամբողջ երկայնությամբ Լիբանանի լեռներում

37 «Մարտիրոս Սարգսյան, դու՞ ես»:

38 Նկատի ունի, որ դեռևս գտնվում է օսմանյան տարածքում:

երևում են ազատ լիբանանցու բազմաթիվ ճրագներ. նրանք մասնակից չէին թրքական տոնին: Իզուր չէ, որ այնքան գոհերով ազատվեցին թրքական լծից:

Անցնում ենք Սիդոն քաղաքը և հոկտ[եմբերի] 13-ի առավոտյան Յաֆֆայում ենք: Երեկոյան ժամը 5-ին հեռանում ենք թրքական վերջին նավահանգստից, որ միննույն ժվամ[անակ] քրիստոնյա աշխարհի հավատացյալների կենտրոն Երուսաղեմի նավահանգիստն է: Վերջին գիշերն է թրքական ջրերում, առավոտյան պիտի լինենք Պորտ Սաիդում: Նավի վրա լրտես չկա: Ճամբորդները բոլորը փոխված են և այնքան սակավ, որ կարելի է ասել որ չկան:

Նստած են Բրազանովիչի կաբինետում և մենք խոսում ենք, թե ես ինչ ձևով պիտի ներկայանամ Ալեքսանդրիայի եգիպտական ոստիկանությանը, չէ՞ որ անցագիր չունենմ:

- Ինչ եք հոգ անում,- հարցնում է Բրազանովիչը,- ես կգամ Ձեզ հետ մաքսատուն, կհայտնեն, որ Դուք բանտարկված եք եղել Թուրքիայում և հիմա ազատված եք, դրա համար էլ անցագիր չունեք:

Բրազանովիչի համար, ինչպես և ամեն մի սովորական մարդու համար այդպես էլ պիտի լինի, բայց ես չեմ ուզում, որ եգիպտական ոստիկանությունն իմանա, որ ես Թուրքիայում այսքան տարի բանտարկված եմ եղել որպես հեղափոխական գործիչ: Ո՛ւմ հայտնի չէ, որ թրքական լրտեսությունը կապ ունի եգիպտական ոստիկանության հետ: Ես հակառակ ոչինչ չասացի Բրազանովիչին, բայց իմ մտքում որոշեցի անպատճառ իջնել Պորտ Սաիդ և այնտեղ մի ճար մտածել: Գիտեմ, որ Պորտ Սաիդը ազատ քաղաք է և անցագրի նկատմամբ ձևականություններ չկան: Դրամ եթե ունենամ, այնտեղ երկաթուղի կնստեմ և իբրև այնտեղից մեկնող կմտնեմ Կահիրե: Դա կլինի իմ ազատման ամենալավ վերջավորությունը, որով իմ հետքը իսպառ կորցրած կլինեն: Այդ խորհրդածություններով քնեցի:

[1904 թ.] Հոկտ[եմբերի] 14-ին առավոտյան ժամը 5-ին արդեն Պորտ Սաիդում ենք: Քաղաք իջնելու համար դրամ պետք է: Բարեբախտաբար սև օրի համար մի քանի դուրուշ պահել եմ: Բրազանովիչին ոչինչ չեմ ասում, հարկավոր է մակույկ վարձել: Մի քանի արաբերեն բառեր գիտեմ սովորած դեռ Հալեպում: Մոտիկ մի մակույկավարի հետ սակարկեցի երկու դուրուշով, որ ինձ իջեցնի ուղղակի դիմացի ափը. չեմ ուզում մաքսատուն իջնել, հետաքրքիր աչքերից խուսափելու համար: Իսկ մակույկավարը օրենքի դեմ է գործում մաքսատնից դուրս որևէ ճամբորդ հանելու համար: Ես մաքսից ոչինչ չունեմ փախցնելու: Դատարկ եմ իջնում, միայն այն նպատակով, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ անցագիր ձեռք բերել:

Իջա ափը մտա քաղաք, անցա լայն փողոցներով: Ծանոթ դեմք եմ որոնում, գուցե մեկը պատահի, հետը խոսեմ անցագրի մասին: Բայց ոչ մի ծանոթ մարդ. պատահական հայի հետ էլ տեսնվել ոչ մի միտք չունի: Որոշեցի գնալ ոստիկանատուն ու հարցնել, թե ուզում եմ գնալ Ալեքսանդրիա առանց անցագրի, թո՛ւյլ կտան: Եվ համարձակ կերպով ներս մտա: Իմ հարցին պատասխանեցին, որ առանց անցագրի Ալեքսանդրիա մտնել չի կարելի:

- Ապա ինչպե՞ս անեն: Ես անպատճառ այսօրվա նավով ուզում եմ Ալեքսանդրիա գնալ: Անցագիրս ճանապարհին կորցրել եմ,- ասի ես:

- Դու որտեղի՞ց եք գալիս,- հարցրին ինձ:

- Իզմայիլից,- պատասխանեցի հերյուրելով:

- Ձեր անունն ու ազգանունը և որ տեղացի լինելը:

Ասի:

Իսկույն տեղական մի անցագիր գրեցին, որի բլանկը պատրաստ էր՝ Դիմիտրի Մարտինով-Պոպով, Բուլղարիայից: Թվականը և կնիքը: Պատրաստ է: Դրամ պետք չէ: Վերցրի ու մտա նավ. ուղղակի Բրազանովիչի մոտ: Պասպորտս տեսնելուն պես զարմացած նայում է ինձ:

- Էյ բարեկամ, Դուք շատ բան գիտեք: Երևի թուրքը զուր չէ բանտ նստեցրել այսքան տարի ու հիմա այսքան դժվարությամբ ձեռքից բաց թողեց,- աղաղակեց նա ուրախ, ժպիտը դեմքին:

- Ես այս միջոցը գտա, որ Ձեզ ազատեմ Ալեքսանդրիայի մաքսատանը ինձ ներկայացնելու ներույթունից,- ասացի ես:

Խեղճը, միամիտ մարդ, հավատաց իմ խոսքին:

Հիմա ավելի քան ազատ եմ զգում ինձ, քանի որ Ալեքսանդրիա պիտի մտնեմ իբրև սովորական ճամբորդ, որ գալիս է Եգիպտոսի մի այլ քաղաքից:

- Երեկոյան մեկնեցինք և հոկտ[եմբերի] 15-ին, առավոտյան, Ալեքսանդրիա հասանք: Ես շնորհակալությունը արեցի նավի բոլոր պաշտոնյաներին և նավատիրներին ու իջա մաքսատուն. սովորական ձևականություններ. տեսան մի աղքատ մարդ. արկղում ֆոնոգրաֆ և սագ, իսկույն բաց թողեցին: Մտա քաղաք, իջևանեցի մաքսատան ամենամոտ մի շատ հասարակ հյուրանոց, իրերս դրի սնդուկումս և դուրս եկա, որ սենյակի վարձը նախօրոք չպահանջեն:

Իմ արտաքինն այնպես էր, որ ամեն մի բարեկիրթ քաղաքացի կարող էր ինձ փախստականի, գողի տեղ դնել, բայց ոչ երբեք կարգին մարդու: Քաղաքի կենտրոն մտնել այդ արտաքինով ուղղակի հնար չէ: Այնտեղի շոայլ ու հարուստ հագուստը, արդուզարդը ինձ պես քոստի վայել բաներ չկան: Դրա համար էլ մնացի արաբական հետ ընկած մի թաղում, այս ու այն կողմ անցա: Երբ մթնեց, գնացի կենտրոնական մասը, ուր հույս ունեի մեր ընկերներից մեկնումեկին հանդիպել: Գիտեմ, որ երեկոյան քաղաքային պարտեզում կլինեն: Մտադիր եմ գտնել մեկին, դրամ վերցնել, գնամ հյուրանոցից իրերս ազատեմ, շորերս նույն գիշերը փոխեմ, որ առավոտյան հրապարակ գամ: Ես այդ փոփոխությամբ անձանաչելի կդառնամ նույնիսկ նավի պաշտոնյաներին: Սակայն պարտեզում ոչ մի ծանոթ դեմք: Երկար սպասեցի նստարանի վրա: Անցավ մի ժամ, երկու ժամ, արդեն ժամը 9-ն է: Հուսահատվեցի, ինչպե՞ս առանց դրամի վերադառնամ հյուրանոց: Այդ մտատանջության մեջ ինչ տեսնեմ. մոտովս անցավ Կոչկակարյան Հարությունը, որը երկու այլ հնչակյանների հետ Հալեպի ոստիկանատուն էր բերված և միասին նույն սենյակում բավական ժամանակ մնացինք, և ապա նրանց Տաճկաստանի սահմաններից դուրս քշեցին:

Ուզեցի ձայն տամ, բայց ինչպե՞ս. չէ՞ որ նա ինձ բուլղար գիտե, ինչ կարիք կա ոչ գաղափարակցի այդ գաղտնիքը բանալ: Այդ մտածմունքով ձայն չտվի: Անցավ դարձյալ մի ժամ և ոչ մի ծանոթ մերոնցից: Տեսնեմ նույն Հարությունը մենակ, դարձյալ անցավ իմ մոտով:

- Արություն,- ձայնեցի:

Նա նայեց, և լամպի լույսով կարողացավ ինձ ճանաչել:

- Վա՛, Դիմիտրի. սէն մը սէն³⁹, - հարցրեց:

- Այո՛, ես եմ,- որ չասացի, սա քար կտրած նայում է և իր ականջին չի հավատում:

- Բայց միթե դու հայ ես,- հարցնում է:

- Եվ հեղափոխական,- ավելացնում եմ,- եթե կարելի է, ինձ ցույց տվեք մեր կոմիտեի անդամներից մեկնումեկի տունը: Որի՞ն գիտեք:

- Ճանաչում եմ Մելիք-Փաշայան բժշկի տունը. նա հենց ձեր ներկայացուցիչն է Ալեքսանդրիայում: Ուզում եք, Ձեզ անձամբ տանեմ նրա մոտ:

- Տարե՞ք,- ասի ու միասին մտանք Մելիք-Փաշայանի տուն:

Ճանապարհին Հարությունից հեղափոխականի խոսք առա, որ ոչ ոքի չասի, թե ես բանտարկված եմ եղել: Նա խոստացավ ու իր խոստումը կատարեց:

Բժիշկն այնքան ուրախացած չէր, որքան զարմացած իմ հայերեն արտահայտության վրա: Դժվարությամբ եմ հայերեն նախադասություն կազմում, բառերը խոյս են տալիս հիշողությունիցս: Տարիների գործ դրած տանջանքը, որ չլինի թե հայերի հետ խոսած ժամանակ մի հայերեն բառ փախցնեմ, այնպես է կաշկանդել հոգիս, որ հիմա հայերեն խոսելիս թվում է, թե հանցանք եմ գործում: Հայերեն նախադասության մեջ ականա թուրքերեն բառեր եմ գործածում: Հոգեբանական

39 «Դիմիտրի, դու՞ ես»:

այս այլանդակ վիճակը տևեց մի քանի օր, մինչև որ կանաց-կանաց ինքզինքս գտա, մինչև որ աստիճանաբար հոգուս խորքում համոզվեցի, որ անցյալ վեց տարին եղել է անբնական, արհեստական մի դրություն ինձ համար, որ իսկական և անկեղծ կյանքը նորից նոր հարություն է առնում իմ մեջ:

Մելիք-Փաշայանից իմացա, որ իմ մոտիկ ընկերներից ոչ ոք չկա եգիպտոսում, ոմանք բանտերում են Թուրքիայում, ոմանք Կովկաս են գնացել, ոմանք էլ գործում են Թուրքիո գանազան շրջաններում: Շատ ցավեցի, երբ իմացա, որ Հրաչյան Զմյուռնիայի բանտումն է, բայց որքան ուրախացա, երբ իմացա, որ Սիմոնը Բեյրութի շրջանում է գտնվում իբրև ռուս, և Վարդանը՝ Ադանայի շրջանում իբրև ասորի: Այդտեղ ես համոզվեցի, թե ես շատ իրավացի եմ եղել իմ հայությունս գաղելով⁴⁰, չնայելով այն հանգամանքին, որ ռուսահպատակությունն ինձ վաղուց փրկած կլիներ բանտի դժոխային կյանքից:

Անսպասելի էր իմ հանկարծուստ⁴¹ հայտնվելը: Շատերը խաչ էին դրել ինձ վրա: Լուր էին ստացել, որ ինձ տարել են Մարաշից, բայց թե ուր են տարել, վերջնականապես դեռ չէին կարողացել ստուգել: Ամիսներ հետո, երբ Սիմոնը եկավ Եգիպտոս, ինձ պատմեց, որ Բեյրութում մի նամակից իմացվեց, որ ինձ շղթայված Հալեպից տարան դեպի նավահանգիստ: Այդ լուրը երևի Գրիգոր Մարաշյանից է տարածվել, որ անձամբ տեսավ ինձ Հալեպից դուրս եկած ժամին՝ շղթայված մի աստրականի հետ միասին:

Անմիջապես բժիշկը մի հեռագիր տվեց Ժընև, հաղորդելով իմ ազատությունը, որին երկու օր հետո պատասխանեցին ողջունի հեռագրով:

Բժշկից դրամ վերցնելով Հարությունի հետ գնացինք այն օթելը, ուր թողել էի իրերս, մի օրվա վարձը վճարեցինք և նույն գիշերը ևեթ փոխադրվեցի տիկին Սրբուհու մոտ, որ մեր կուսակցության անդամն էր և ազատ սենյակ ուներ:

Առավոտ նոր արթնացած, տեսնեմ տիկին Սրբուհին իմ առաջս դրեց իմ կիթառը, որ դեռ Թուրքիա չգնացած, Կովկասում նվագում էի երբեմն իբրև սիրող, հետս բերել էի Ալեքսանդրիա, և դեպի Թուրքիա մեկնելիս այնտեղ էլ թողել: չգիտեմ որտեղից որտեղ իմ կիթառը հանձնել են տիկնոջ որպես ավանդ: Եվ նա պահել է պատից կախ արած մինչև այսօր:

- Աշըղ Ղարիբի սազը յոթ տարի հետո իր ձեռքը տվին,- ասելով, ինձ տվավ:

Որպիսի հիշողություններ մտքիս այս ու այն խորշերում հարություն առան, վերադարձվեցին՝ այդ պարզ գործիքը տեսնելով: Ամբողջ պատանի կյանքս մեկեն ծառայեցի առաջս: Մոռացված դեմքեր ու դեպքեր եկան շարքերով ու աչքիս առաջ պատկերացան: Այդպիսի ռոպե ես իմ կյանքում երկրորդ անգամ այլևս չապրեցի մինչև այսօր: Այդ օրվանից սկսած իմ կյանքը մտավ իր սովորական ուղիի մեջ: Ա՛ ընկերներին և՛ ազգականներին նամակներով հաղորդեցի իմ ողջ լինելը և բոլորից խնդակցության պատասխան ստացա:

Բանտային տարիների կյանքը խիստ քայքայել էր իմ առողջությունը. նախկին ուրախ, առողջ, աշխույժ տրամադրությունս տեղի էր տվել թախծոտ, հիվանդագին արտահայտության: Ջղային ու ոսկրացավի կրկնակի հիվանդությունները բուն էին դրել իմ մեջ ու ես տառապում էի: Աշնան խոնավությունը Ալեքսանդրիայում թափանցում էր մինչև ոսկորներս: Բժշկի կողմից տրված խորհուրդները և դեղերը ոչ մի օգուտ չունեցան: Երեք ամսի չափ մնալուց հետո բժիշկների խորհրդով մեկնեցի Հելվան, որ Կահիրեից մի 50 կիլոմետր դեպի հարավ ընկած հանքային ջրերով և կլիմայական մի կուրորտ է: Եվրոպայից նրա թախծոտ ձմեռը չտանող փարթամ ասարած լորդեր ու միլիոնատերեր են գալիս այնտեղ՝ հարավի արևը, ավազի տաքությունը և ջրերի վանանները ընդունելու համար: Հոյակապ տներ ու փառահեղ հյուրանոցներ լիքն են շոալ կյանքի վարժված հասարակությունով:

1905 թվի փետրվար և մարտ ամիսները այդ շվայտ տեղում անցրի: Բայց այդ փարթամ կյանքն ինձ համար չէր իհարկե, և հեղափոխականին վայել էլ չէ այդ

40 Թարցնելով:

41 Հանկարծակի, անսպասելի:

կյանքի մոտով անցնել: Իմ մեջ կղզիացած, ամեն օր նշանակված հանքային ջրի վաննան էի ընդունում, ապա գնում մենակ թափառում գարնան արևից ջերմացած Սահարայի ավազի մեջ: Հեռվից երևում են Նեղոսի պղտոր, բայց կենսատու ջրի հոսանքը և նրա երկու ափերի վրա ցցված անվերջ շարքերով հին-հին պիրամիդաները⁴²: Այս երկրի հին տերերը նրանց մեջ են հանգչում, և անապատային լռության մեջ նրանք իրենց հավիտենական քունն են առնում: Փարավոնների դամբարաններ են դրանք:

Այդտեղ, Հելվանի իմ անհոգ կյանքի միջոցին էր, որ եվրոպական հեռագրերը հաղորդեցին Սոֆիայի մոտ Վիտոշ լեռան վրա ռումբի փորձի ժամանակ նրան զոհ գնացած Խրիստաֆորի և Վոամշապուի⁴³ մահվան մասին: Մեր մեծ ընկերը հեղափոխականի իր դիրքում ընկավ: Եվ ես, որ այնքան մեծ ցանկություն ունեի տարիներով քաշածս կարոտն առնել, անձամբ հետը խոսելով, այլևս գրկված մնացի այդ մխիթարությունից: Հելվանի շքեղ կյանքի մոտ ապրողին երևի վիճակված չպիտի լիներ հեղափոխական կյանքը դարբնող այդ մեծ հեղափոխականի հրաժեշտի ողջունին:

Հանքային ջրերն ինձ առանձին օգուտ չբերին. իմ ցավերը շարունակվում էին: Այնքան ինձ վատ էի զգում, որ երբ ժընևի ընկերները ինձ հրավիրեցին իրենց մոտ, և ես [1905 թ.] մայիսին արդեն այնտեղ էի. Է. Ակնունի⁴⁴ ինձ տարավ հայտնի պրոֆեսոր Barr-ի մոտ: Նա երկար քննելուց հետո ինձ համար դեղեր գրեց, խորհուրդներ տվեց, բայց Ակնունիին առանձին ասել էր, որ իմ առողջությունը շատ խախտված է ամեն կողմով, և եթե արտաքինով մի քիչ առույգ եմ երևում, այդ էլ խաբուսիկ երևույթ է՝ ինչպես հին ու խարխուլ մի տուն դրսից ներկված խաբուսիկ է. ուստի, ասել էր պրոֆեսորը, թրքական բանտի այդ զոհին թողեք հանգիստ ապրի, շատ ման գալ լեռնային տեղերում, մի քիչ կյանք վայելի, որովհետև ամենաշատը երկու տարի կարող է ապրել, ոչ ավելի: Հետո, երբ ես սկսեցի քիչ-քիչ կազդուրվել, Ակնունիին հաղորդեց պրոֆեսորի խոսքերը: Եվ ինչ՝ ահա անցել է ավելի քան 22 տարի այդ օրից և ես դեռ ապրում եմ ու աշխատում, իսկ պրոֆեսոր Barr-ը 10 տարուց ավելի է ինչ այս աշխարհից ընդմիշտ հեռացել է:

Հելվանում էի, որ կովկասյան թերթերը հաղորդում էին թուրք-հայկական ընդհարումների մասին⁴⁵: Նոր մի դարաշրջան էր սկսվում հայ ժողովրդի համար, մի տխուր, մի ցավագին դարաշրջան: Կողք-կողքի դարերով ապրած երկու ժողովուրդներ հիմա չեն տանում իրար: Այս երևույթը իմ հոգին ցնցեց: Մենք մտածում էինք տաճկահայությունը փրկել իր դժվարին կացությունից, նրա համար հանգիստ ու ապահով մի կյանքի ձև գտնել, հանկարծ կովկասահայության համար դժվարին ու նրա գոյության դեմ սպառնալից մի դրություն է առաջ գալիս: Որքան և այդ երևույթի պատճառների մեջ կովկասյան սատրապների սադրանքը որոնենք ու անգամ գտնենք, արդյոք մի բուպե չենք անդրադառնում այլուր որոնելու այդ պատճառներից ամենահիմնականը. արդյոք մեր տարիների ջանքը [18]90-ական թվականներից սկսած մինչև 1905-ը հայ ժողովրդին Տաճկաստանում լավագույն կյանք ստեղծելու գործում, ի վնաս տեղական թուրք ազգաբնակչության շահերի չի կատարվել:

Արդյոք մենք կարողացել ենք մեր ժողովրդական շարժումը Տաճկաստանում առաջնորդել այնպիսի մի հունով, որ զուգադիպեր թուրք և այլ ժողովուրդների ազատագրական շարժման հունին: Այս հարցի հանդեպ մենք մի քիչ պիտի կանգ առնենք ու կտեսնենք, որ մենք ինքնամիտի գործ ենք կատարել, մեր ժողովրդի կյանքից դուրս, կղզիացած մի միջավայրում ենք պատկերացրել, և այդ իսկ պատճառով էլ մեր կամքից անկախ մեր ժողովրդի ամեն մի շարժում Տաճկաստանում

42 Բուրգեր:

43 1905թ. մարտի 5-ին (17-ին) Քրիստափոր Միքայելյանը և Վոամշապուի Քենդիբյանը զոհվեցին Սոֆիայի մոտ, Վիտոշ լեռան բարձունքին, ձեռնառումների փորձարկման ժամանակ:

44 Խաչատուր Մալումյան (Է. Ակնունի, 1863-1915), հայ ազատագրական շարժման գործիչ, ՀՅԴ անդամ:

45 Նկատի ունի 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական ընդհարումները:

բացասաբար է անդրադարձել իր հարևան մահմեդական ցեղերի վրա:

Բավական է, որ ընդհարումների ժամանակ սպանվել է թուրք զինվոր, թուրք ժանդարմ: Ես չեմ խոսում սպանված ոչ զինվորի, այլ սովորական բնակչի մասին, որ կամա կամ ակամա դուրս է եկել հայ հեղափոխականի դեմ: Բացի այդ, կռիվների ընթացքում ամբողջ շրջաններ ավերվում են, հողը մնում է անմշակ, տեղահան է լինում և մահմեդականը, ասել է տնտեսապես քայքայվում է և նա: Նրա հոգում ոչ մի բան չի արդարացնում այդ քայքայումը: Նա ոչ մի հեռանկար չունի ապագա լավ կյանքի համար, իսկ ներկան միայն վատ է նրա համար: Պարզ է, որ նա պիտի թշնամանա ոչ միայն այդ շարժումներին, այլև նրանց հեղինակներին, որոնք նրա աչքում բոլոր հայերն են: Եվ այդ թշնամությունը ծավալվում է գավառից գավառ, երկրից երկիր: Կովկասն էլ այդ երկրներից մեկն է, կից տաճկական Բասենին⁴⁶, Բայազետին, Էրզրումին: Համակրություններն ու հակակրությունները ազգային իմաստով սահմանները շատ ավելի ազատ են անցնում, քան քաղաքակրթության բարիքները և որովհետև կովկասյան թուրքը նույն թուրքն է ինչ Թուրքիայում է ապրում, պարզ բան է, որ այնտեղի հակակրությունը դեպի հայը պիտի անդրադառնար և Կովկասի կյանքի վրա:

Ես մի տեղ ասել եմ, որ մարաշցի թուրքը իր լեզվով շատ ավելի հասկանալի է Բաքվի թուրքին, քան օրինակ Զանգեզուրի հայը կամ դարաբաղցին, Նոր Բայազետի կամ Ալեքսանդրապոլի հային: Եթե Շիրակի հայը կերթա Վանի հայության շահը պաշտպանելու, նույն հոգեբանությամբ Բաքվի թուրքը կամ Նախիջևանի թուրքը կվազի Ալջավազի թուրքին պաշտպանելու: Եվ որովհետև նա՝ Կովկասի թուրքը ավելի անկազմակերպ է, քան հայը, ուստի և փոխանակ զենք առնելու ու Տաճկաստան մտնելու, ինչպես հայն է անում, նա այդ անում է ավելի կոպիտ կերպով, վերցնում է իր հրացանը ու վազում է իր անմիջական հարևան հայ գյուղի վրա: Չէ որ հենց այդ հայ գյուղից մեկնումեկը այդ միջոցին իր զենքով պաշտպանում է Թուրքիայում մի հայ գյուղի շահ: Արդեն պարզ է, թե ինչպես գարգացավ կովկասյան հայ-թրքական ընդհարման գործը: Բայց սա միայն հիմունքն է, գործի հոգեբանական կողմն է, նյութականը, դրդումը արդեն արտաքին կողմն է: Այդ դժվար է, եթե ներքինը գոյություն ունի և կովկասյան սատրապները շատ դիտել են հիմնականը, հոգեբանականը, հարկավոր է միայն թույլ տալ, աչք խփել: Ես չեմ թաքցնում հիմնական մոտիվներից մի կարևորը. մեր հարուստ դասակարգի ազդեցիվ քայլերը կովկասյան կենտրոններում և հատկապես Բաքվում առևտուրն ու նավթի շահագործումը իր ձեռքը զցելու գործում: Սա կա. բայց դրա կողքին կա և թրքահայ շարժման ամբողջ գործը, որը կամաց-կամաց մի խոր վիճակ բաց արեց ընդհանրապես մի կողմից հայության և մյուս կողմից թրքության միջև, լինի դա տաճկական թուրք, թե կովկասյան: Որովհետև այդ երկու թուրքը միևնույնն, թե լեզվով, և թե ինչպես որ հայը մեկ է ուր և լինի նա, Կովկասում, թե Թուրքիայում:

Մեր ժողովրդական շարժման գործում անտես ենք արել այդ կարևոր կետը՝ մեր ժողովրդի շահի կողքին թերագնահատել ենք նրա հարևանի՝ թուրքի շահը և մանավանդ անգիտացել ենք, արհամարհել ենք այդ բարոյական կապը, որ կա օսմանյան և կովկասյան թուրքերի միջև: Սա խոշոր բաց է, որ ունեցավ իր կատաստրոֆիկ⁴⁷ ազդեցությունը մեր ժողովրդի կյանքի վրա: Մենք պիտի խոստովանենք այդ: Ինձ պիտի հարցնեն, թե ինչու կովկասյան ընդհարումները տեղի չունեցան [18]90-ական թվականներում, երբ մեր հայդուկային շարժումները, մանավանդ Վանի շրջանում, մեծ չափեր էին ստացել: Այդ ճիշտ է: Ես բացատրեմ թուրք ժողովրդի կյանքի մի բնորոշ կողմը և ամեն ինչ պարզ կլինի:

46 1878 թ. Բեռլինի դաշնագրով Ռուսաստանը Օսմանյան կայսրությանը վերադարձնում է պատերազմի (1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական) ընթացքում գրաված Ալաշկերտի հովիտը, բացի Բասենի 40 գյուղերից: Նրանցից կազմվում է վարչական նոր միավոր՝ Կարսի մարզի Կաղզվանի օկրուգի Խորասանի տեղամասը, որը նաև կոչվում է «Ռուսական Բասեն»: Օսմանյան տիրապետության տակ մնում են Բասենի 98 գյուղ, որոնք անվանվում են «Թուրքական կամ Տաճկական Բասեն»:
47 Աղետալի:

Ինչպես հայտնի է, մի երկրի բանտում համախմբվում է այդ երկրի ամենից փչացած տարրը: Խոսքս չի վերաբերում քաղաքական հանցավորներին: Բանտում շատ ավելի պարզ գույներով է երևում ժողովրդական հոգու այն գիծը, որ նույն երկրի սովորական ժողովրդի մեջ դժվարությամբ կարելի է դիտել: Հինգ ու կես տարի անընդհատ ես ապրել եմ թուրք ոճրագործների, մարդասպանների, գողերի, ավագակների հետ կողք-կողքի: Իմ տարիների դիտողությունը ինձ համոզել է, որ թուրք ժողովուրդը օրենքի, կարգուկանոնի ենթակա, դիսցիպլինի⁴⁸ վարժված մի ժողովուրդ է: Նրան հարկավոր է առաջնորդ. այդ առաջնորդի հետևից նա կգնա ամենուր. եթե հրամայված է կոտորել, նա կկոտարի: Նրա ներքինը, հոգեկանը (անհատական իմաստով) շատ նեղ է, աղքատ: Փչացնելը, քանդելը, սպանելը նրա համար խղճի հարց չէ, այլ դժոխքում այրվելիս մի կտոր փայտի, մի կոճղի հավելում պիտի լինի, բայց վերջը, միևնույն է՝ նա իբրև մահմեդական, դրախտ պիտի գնա: Բայց եթե առաջնորդը նրանց տանի դեպի մի շինարարական գործ, դա էլ կկատարի նույն ճշտությամբ: Այդպես է հրամայված, ուրեմն դա լավ բան է, պիտի կատարել:

Թուրք ժողովուրդը դեռ քաղաքակրթության բարձրունքին չի հասել. եթե հասնի, անպայման նա շատ առաքինություններ ի հայտ կբերի: Լավ սաղմեր կան նրա մեջ, որ չի կարող արտահայտել: Քաղաքակրթությունը նրան շատ կբարձրացնի: Այդ ժողովուրդը դժբախտ է, որովհետև նրա առաջնորդները նրան տանում են դեպի անկումներ: Ավելի շուտ երկրի օրենքները նրան առաքինի ուղիներ չեն ցույց տալիս: Կրոնը և կրոնականները օգտվում են նրա տգիտությունից և նրան մղում իր հարևանի դեմ: Բայց նույն առաջնորդը, նույն կրոնավորը, եթե կրթված մարդ է, նրա հետևից գնացող ամբոխը շատ համբերատար է: Բանտային կյանքում թուրք ամբոխը հայի վրա հարձակվում էր այն ժամանակ, երբ նրան դրդում էին կամ բանտի պաշտոնյաները կամ զորքա բանտարկյալ, բայց մի մատի շարժում հակառակ իմաստով վերից տրված՝ այդ ամբոխին գառ էր դարձնում, չքմեղանք, ապաշավում, եղբայրությունն իսկույն մեջ էր գալիս: Այդ նույն երևույթը տեղի ունի և դուրսը՝ կյանքի մեջ: Առանց դրսի կարգադրության թուրք ժողովուրդը խաղաղ ապրել է հայ դրացու հետ:

Քանի սուլթանը չէր կարգադրել, որ հայերին կոտորեն, ոչ որի մտքով չէր անցնում այդ քայլն անել: Կարգադրություն եղավ, գործը կատարվեց: Նույնը և կովկասյան ընդհարումների մասին: Հոգեբանական կողմը պատրաստ էր, թուրքը տրամադրված էր հայության դեմ. այդ լավ տեսնում են կովկասյան ներկայացուցիչները, սատրապները: Ինչու՞ թուրքերին չչափարել հայերի վրա: Երկուստեք կկոտորվեն, կտուժեն ու հեղափոխական շարժումը Կովկասում կթուլանա: Մինչև այդ թուրքի մտքով անգամ չէր անցել հավաքաբար հայության դեմ դուրս գալ՝ օրենք կա, զորք կա, կարգ: Ինչպես կարելի է այդ բոլորի գլխով թռչել: Բայց ահա նրան հասկացնում են, որ օրենքը նրա դեմ չի լինի և ոչ էլ զորքը, եթե նա հարձակվի: Եվ ահա կովկասյան ընդհարումները դառնում են սովորական երևույթներ:

Հեղափոխական գործի ղեկավարները պետք է այնքան հեռատես լինելիլն, որ նման երևույթների հիմունքները նախատեսեին և իրենց գործունեությունը վարեն այնքան զգուշորեն, որ մեկ ժողովրդի շահը պաշտպանելու գործում, մյուս ժողովրդի շահերը չտուժեն, և ընդհակառակը բոլոր հարևան ժողովրդի շահերն այդ գործում գուգաղիպեն: Ով այս օրենքը գանց անի, նա ինքը պիտի տուժի:

Մեր ժողովրդական շարժման գործում այս կարևոր հանգամանքը նկատի չառնվեց: Այս պիտի անկեղծորեն շեշտել:

Դեռ Հելվանում էի, մի օր Կահիրեից ընկերները գրեցին, թե այսինչ օրը մի ընկեր պիտի գա Հելվան ինձ մոտ ու ես նրան պիտի հանդիպեմ կայարանում, որովհետև քաղաքին ծանոթ չէ: Նշանակված օրը կայարան գնացի և սպասում եմ: Դժվարանում եմ գուշակել, թե ով պիտի լինի: Գնացքը կանգ է առնում և վագոնից

48 Կարգապահության:

դուրս է ընկնում Միմոնը ու փաթաթվում ինձ: Սյուրպրիզ է սարքել, որ ավելի մեծ հաճույք պատճառի ինձ: Ճիշտ ութ տարի հետո նրան տեսնում եմ: Վերջին անգամ նրա մոտ եմ եղել 1897-ի գարնանը, երբ նրա սենյակում քնած էի՝ ցարական ժանդարմները ներս մտան, խուզարկեցին տունը և ոչինչ չգտնելով գնացին: Հաջորդ օրը, երբ ես տանը չեմ լինում, գալիս են իրեն տանում բանտ: Ինձ փնտրում են, չեն գտնում: Ես էլ անցնում եմ Գանձակ ու արտասահմանյան անցագիր ձեռք բերելով Ռուսաստանից դուրս եմ փախչում: Ինչպես փոխված է, ինչպես մաշված է: Նա էլ գտնում է, որ ես անձանաչելի եմ դարձել, այնքան նիհարել ու թարմությունս կորցրել: Գնում ենք սենյակս, խոսում մեր գործերի մասին: Ոգևորված է, խոսում է Բեյրութի երիտասարդության մասին: Այնտեղ շատ գործ կա անելու, բայց մարդ չկա: Իրեն չեն թողել աշխատի, ռուսաց հյուպատոսի միջոցով առաջարկել են երկրից դուրս գալ և, ահա, դուրս է եկել ու պարտքն է համարել զա հիվանդ բանտարկյալիս տեսնելու: Որքան ուրախ է, որ ես կենդանի եմ, եթե ոչ առողջ:

- Ոչինչ, աշխատանքը ամեն ինչ մոռացնել կտա: Բանտը մարդուն հեղափոխական է դարձնում: Առողջացիր, ավելի լավ կտանես գործը: Այսպես է խոսում ու ինձ սիրտ տալիս:

Խոսակցությունը վերջացնելուց հետո հետաքրքրվեց իմ ապրուստի հաշիվներով. ես էլ ըստ իմ խնայող բնավորության, ինչպես որ բանտումն էի անում, ծախսերս մեկ-մեկ գրել եմ: Ցույց տվի՝ ամսական 90 ֆրանկ էր, չհաշված վանսաների փողը: Եթե սենյակիս վարձը՝ 30 ֆրանկ հանենք, մնում է զուտ սնունդը՝ 60 ֆրանկ, մեր փողով 22 ռուբլուց մի քանի կոպեկ ավելի:

Շատ գոհ մնաց.

- Էլի էն Միքայելն ես. աշխարհը փոխվել է. մեր կազմակերպությունը հարստացել, ուզածի պես ծախսում են:

Եվ նա տառապած պատմեց, որ ահագին դրամներ են ծախսվում ճանապարհորդության, սննդի համար, և շատ դժվար է լինում այդ նոր երևույթի դեմ կռվել:

Հիշեցինք մեր անցյալ գործունեության աղքատ, բայց միշտ զվարթ՝ ճամբի ծախքը ամոթ էր վերցնել: Հյուրանոցում ո՞վ էր իջնում՝ իրար մոտ էինք ապրում: Եվ շատ լավ հիշողություններ [18]90-ական թվերի մեր գործունեությունից: Եվ իսկապես այդ ժամանակ մեր եկամուտները շատ շատացել էին: Բայց դա վատ էր անդրադարձել մեր գործիչներից շատերի ապրուստի վրա: Ես շուտով իմացա, որ մեր Հրաչյան, այդ վառվորն հեղափոխականը, Զմյուռնիայում և ապա Բոսորում բերդում ահագին դրամներ է ստանալիս եղել և՛ Պոլսից և՛ Կովկասից և՛ Բուլղարիայից, ահագին իմ բանտի ծախսերի համեմատությամբ ու դարձյալ չի կարողացել կարգին կյանք վարել: Ընկերները շարունակ դրամ են պահանջել և նա չի կարողացել բոլորին բավարարել ու դրանից ահագին կոռուպցիաներ են առաջացել այն աստիճան, որ քիչ է մնացել Հրաչյան սպանեն: Դրամի շատությունը ինչի է հասցնում երբեմն:

Միմոնը միշտ մարդկանց հաշիվներն էր ստուգում և միշտ մի մտահոգություն ուներ, որ հեղափոխական գործի համար հավաքված դրամը միայն այդ գործի վրա ծախսվեր: Բոլոր կեղծ հեղափոխականներին ատում էր և տանել չէր կարողանում՝ դրա համար շատերից ինքը չէր սիրված, թեև նրա հեղինակության առաջ բերան չէին կարող բանալ: Դեռ աչքիս առաջ է այդ սիրելի դեմքը, միշտ քննող, միշտ հարցասեր, միշտ իր ժողովրդի ցավերով ապրող այդ մեծ հեղափոխականը, որի նմանը ինձ դեռ չի պատահել: Նրա վեճը, նրա արդար գայրույթը ապիկարների հասցեին դեռ ականջումն են: Մարգարեական իր տրակտատները դեռ կենդանի էին, թեև ինքը վաղուց է, որ չկա այս աշխարհում: Վաղուց է, որ հեռացել է մեզանից մեր ամենասիրելի ընկերը, ազնիվ մարդը և կատարյալ հեղափոխականը: Եվ ես այժմ հիշում եմ նրան ու այդ հիշումը իմ մեջ զարթեցնում են նրա հոգու բարձրությունը և անսկուն սերը դեպի իր ժողովուրդը: Ուստի և իմ այս հիշատակարանը նվիրում եմ այդ մեծ հայի՝ Միմոնի անմեռ հիշատակին, և դրանով էլ փակում եմ սույն երկար հիշատակարանը: